Ta k'ajk'aletik ini ya yich' ilel te jbats'il k'optik tseltal yalel moel nax te swentaile. Te stuntesel te bats'il k'ope ja' nax ay ta jlumaltik, jaxan li' to jip nax ya yich' tunel ta kuxul k'op, ma' yakal yich'bel ts'ibayel, manchuk te ta snajul nopjunetik albil te ya yich' ilel, ma' yakal ta pasel. Jaxan ay mach'atik te syomojoj sbajik ta xcha' kuxajtesel te bats'il k'op, jich yu'un yakal ta ilel xchajpanel te k'ope, melel te ora to te ch'iel koleletik ma' x'ik'botix yo'tanik te stuntesel te bats'il k'ope.

Cholbil k'opetik yu'un nopjunetik ta Takinwits

Cholbil k'opetik yu'un nopjunetik ta Takinwits

Sebastián Aguilar Méndez
Gilles Polian
(editores)

JTSOBK'OPETIK TA TSELTAL

San Cristóbal de Las Casas, Chiapas, México

Septiembre 2015

Cholbil k'opetik yu'un nopjunetik ta Takinwits

Sebastián Aguilar Méndez
Gilles Polian
(editores)

Mach'atik la stsobik te cholbil k'opetike:

Sebastián Aguilar Méndez
Gilles Polian

Mach'atik la stojobtesik te cholbil k'opetike:

Sebastián Aguilar Méndez
Gilles Polian
Xuno López Intzín
Juan Carlos Alvarez

Mach'a la slekubtes lok'ombajetik:

Manuel Gómez Méndez

Primera edición 2016

ISBN:

Jtsobk'opetik ta tseltal

Impreso y hecho en México

Sleojibal

Yochibal a'yej 7

Xcha'kuxajtesel sk'oplal te bats'il k'op tseltal 12

Lo'il k'opetik 15

Te kerem te k'atp'uj ta ch'oj 16

Cha'kojt alal waxetik 21

Ants sok ijk'al 25

Te a'tel winik 27

K'anaw 31

Tul winik sok yinam 36

Sk'ajtalul k'op 43

Lo'il k'in 44

Namey k'opetik 57

Pas k'in ta Oxchujk' 58

Te namey k'op yu'un te jlumal Santa Cruz, municipio yu'un Xijtalja' 61

Sk'anel ach'ix 64

P'ijubteswanej k'opetik 67

Te jnantik Xap bit'il ya spas te jalbil pak' ta tumin 68

Te kapel 70

Pas moch 75

Tsitswanej k'opetik 79

Ch'ayel yu'un ch'ajal pox 80

Te jlumal Takinwits 82

Te yabakul ja' 85

Te bats'il k'altik 87

Xcholobil kuxlejaletik 91

Skuxlejal José Manuel 91

Skuxlejal Ricardo 96

Skuxlejal Alfredo 102

Te skuxlejal te mamal Marian te kuxinem ta San Antonio Bulujib 107

Nichimal k'opetik 111

Jkuxlejal 112

K'alal julat 114

Yochibal a'yej

Ta k'ajk'aletik ini ya yich' ilel te jbats'il k'optik tseltal yalel moel nax te swentaile. Te stuntesel te bats'il k'ope ja' nax ay ta jlumaltik, jaxan li' to jip nax ya yich' tunel ta kuxul k'op, ma' yakal yich'bel ts'ibayel, manchuk te ta snajul nopjunetik albil te ya yich' ilel, ma' yakal ta pasel. Jaxan ay mach'atik te syomojoj sbajik ta xcha'kuxajtesel te bats'il k'op, jich yu'un yakal ta ilel xchajpanel te k'ope, melel te ora to te ch'iel koleletik ma' x'ik'botix yo'tanik te stuntesel te bats'il k'ope.

Ya jna'tik te nameye, te sk'opojel xkuxinel te najil me'il tatiletik ma' lek a ilot yu'un te mach'atik ma' jchanultik, jich wan yu'un te ora to te yal snich'nabik ja' ya x'a'bot snopik te kaxlan k'op yu'un jich ma' stajikix a te uts'inele. Jaxan te kuxinel yakal ta jelonel, jich te ora to albilix ta chajpambil junetik yu'un te muk'ul a'tel patanetik ta swenta skanantayel te jay chajp te bats'il k'opetik yu'un ma' xyich' uts'inel, labanel; melel pajal muk' sk'oplalik bit'il te kaxlan k'op sok te yanyantik k'op te ay ta balumilale.

Jich yu'un ya sk'an ya xjul ta jol ko'tantik te muk' sk'oplal te stuntesel te jbats'il k'optik. Te jay chajp k'opetik sok jelok'opetik ay ta balumilale ja' me sk'ulejalil te kuxinele, ya sk'an ma' jpejk'an jbajtik yu'un te jk'opojeltike.

Ja' i pajk jun ini ya stsob ya'yej sk'op te nopjunetik yu'un te Bachillerato Bartolomé de Las Casas te ay ta Takinwits (Guaquitepec), Chilón. Ja' snajul nopjun ini jajchem tal ta jun secundaria banti te prinsipaletik sok cha'oxtul nojpteswanejetik la sjolintayik xchajpanel jun awilal banti ya yich' ts'aktesel te nopjune sok banti ya yich' ich'el ta muk' te stalel sk'ayinelik te nopjunetike.

Jich yu'un te Bartolomé de Las Casas la ya'bey yawil banti ya yich' nopel te bats'il k'op tseltal, yu'un jich te nopjunetik ya snopik sts'ibayel sok ya yilik binut'il chajpambil te tseltale. Ja' nix jich ek yu'un ma' xch'ay bael te sk'opik, ya xcha'kuxajtesik sok ya yipintesik te k'ope. Manchuk me ma' mij yak ta nopel te tseltale, k'un ta k'un yak ta stsakel moel yip.

Ja' pajk jun ini ja' me sit ya'tel te nopjunetik yu'un sbajbial jabil tey ta Bartolomé de Las Casas, 2011-2014. Ja' i nopjunetik ini talemik ta yanyantik lumetik,

ja' yu'un ja' i jun to ay me sjelojlan sbaj te k'opetike, ja' la yich' ich'el ta muk' te binut'il ya xk'opoj te nopjune. Ja' yu'un, ya yich' tajel k'opetik te sjelojlan sbaj te sts'ibajele, jich bit'il: *najil* o *nail*, te **j** ay ta sbajbiale ts'ujemix te ta yantik jelok'opetike, jaxan pajal te bin ya sk'an yalike, ja' nix jich teme ya yich' alel *snajik* o *snaik*, ja' nax sjeloj sbaj ta stuntesel te **j**.

Ja' nix jich bayel k'opetik k'alal ya yich' u'uninel ta xchebal smach'ail ya xnailij jun **j** o jun **k** ja' chikan bin sts'umbal te k'ope. Ya xju' ta alel ***a**we'el* o ***ja**we'el*, ***a**nichim* o ***ja**nichim*; *ya **a**pas* o *ya **ka**pas*, *ya **a**man* o *ya **ka**man*. Ya yich' ilel teme te k'op ja' jun bijilil ya xnailij jun **j** ta sbajbial te xchebal smach'ail **a**, jaxan teme te k'op ja' jun spasemal ya xnailij jun **k**. Pajal nax te bin ya yalike.

Ya yich' ilel te ay k'opetik te ya sjel sbaj yeal ts'ibul *la sk'op**o**nik* o *la sk'op**i**nik* banti te **o** ya xjelon ta **i**, o te **o** ta **e**: *swentajin**oj** o swentajin**ej**.* Jaxan ma'yuk xchujkulil ta a'yel.

Banti ay xchujkulil ta a'yel swentail te k'opetik ja'tik te banti ma' pujkem swentail ta yanyantik lumetik o ban ma' na'bil sbaj te k'ope, jich bit'il teme ya yich' alel *te ts'unubiletike lum tsamik*, ¿bin wan a te *tsam*? Ja' k'op

to pajal k'oem ta *t'ujbil* o *lek* binut'il ya yich' alel ta Takinwits. Jich' yu'un te k'op *tsam* ya yich' alel ta yantik lum bit'il ta Altamirano, Pinola (Villa Las Rosas), Tso'ontajal (Amatenango) sok yantik xan. Ya sk'an ya jtajtik ta na'el te jelok'op ini ma' yu'unuk ma' lek, ja' sk'ulejalil te bats'il k'ope.

Ja' pajk jun ini pasbil ta jukkum xchajpalil a'yej. Te nail ja' *lo'il k'opetik* banti la yich' jolintayel ma' melelil k'opetik, jich bit'il: "Te kerem te k'atp'uj ta ch'oj", "Cha'kojt alal waxetik", "Ants sok ijk'al", "K'anaw", "Tul winik sok yinam" sok "Te a'tel winik", te ya xcholbotik lo'il a'yejetik. Ta xcha'kumul a'yej ya yich' tajel *sk'ajtalul k'op*, jun te ya xju' ta ak'el ta ilel sok jchanultik: "Lo'il k'in". Ta yoxkumul ja' *namey k'opetik*, bit'il te: "Pas k'in ta Oxchujk'", "Te namey k'op yu'un te jlumal Santa Cruz, municipio yu'un Xijtalja'" sok "Sk'anel ach'ix", banti te nopjunetik ya xcholbotik namey a'yejetik yu'un slumalik. Ta xchankumul, ja' *p'ijubteswanej k'opetik* te ya yak' jna'tik binut'il ya yich' pasel cha'ox chajp a'teliletik: "Te jnantik Xap bit'il ya spas te jalbil pak' ta tumin", "Te kapel" sok "Pas moch". Ta sjo'kumul, ya yich' tajel *tsitswanej junetik*, jich bit'il: "Ch'ayel yu'un ch'ajal pox", "Te jlumal Takinwits", "Te yabakul ja'" sok "Te

bats'il k'altik". Ta swakkumul, ya yich' tajel *xcholobil kuxlejaletik*: "Skuxlejal José Manuel", "Skuxlejal Ricardo", "Skuxlejal Alfredo" sok "Skuxlejal te mamal Marian te kuxinem ta San Antonio Bulujib", ya yak'ik ta na'el binut'il kuxinemik talel. Ta slajibal, ya yich' tajel *snichimal k'op*, jich bit'il: "Jkuxlejal" sok "K'alal julat", banti ya yich' chiknajtesel te sbujts' kuxinel li' ta balumilal.

Jich yu'un, ja' pajk jun ini ya stsob ya'yej sk'op kerem ach'ixetik te talemik ta jujunpam lum. Ay ban slelojlan sbaj te k'ope, jaxan ya sk'an ilel te ja' nix sk'ulejalil te jbats'il k'optike.

Xcha’kuxajtesel sk’oplal te bats’il k’op tseltal

Juan Carlos Álvarez Pérez

Te k’opojel ya yak’ ta na’el stojol te bin ay ta balumilal sok bit’il ta jun pajal o’tanil ya xchajpaj te k’opetik. Ja’ nix jich ya yak’ ta na’el stalel skuxlejal jujunwojk’ swinkilel lum. Ja’ yu’un ajtalam bit’il ya xk’opoj te swinkilel jujupam lum. Jich yu’un pajal me tulan sk’oplal ya yich ich’el ta muk’ te jaychajp k’opojel.

Ya sk’an ya jna’tik stojol te bats’il k’op tseltal ja’ k’opojel te kanantaybil talel yu’un namey jme’ jtatik k’alal ta yo’tik yu’un jich ya xchiknaj ta ilel te snopojibal sok sp’ijil sjol yo’tan te bats’il ants winiketik.

Ta k’ajk’aletik ini, bayel ants winiketik ma’ sk’an ya snojptesikix ta k’op ta tseltal te yal xnich’nabik ja’ yu’un te bit’il ta jlumaltik och tal te bintik yach’ikal ta tunel sok ta ilel, sok nix te binut’il bayel lajik ta uts’inel yu’un kaxlanetik te jme’ jtatik k’alal ma’ sna’ik k’op ta kaxlan k’op, jich yu’un k’alal mach’a nojp yu’un pek’el

sk'oplal la skuyik jilel te tseltal. Ja' yu'un te k'opojeletik yu'un tseltal yakal ta k'unk'un ts'ujel.

Jaxan te tseltal ja' chajp k'opojel te ay ta yolil ipal k'opojel te ya ya'beyik sk'ulejal te kuxlejalil sok nix te balumilal. Ja' yu'un ma' spas ta ijk'itayel ta tukinel, teme ch'ay ta alel, ya xch'ay bael sk'ulejal jk'optik, ya xch'ay te p'ijilal te yijk'itayojik te jme' jtatik. Ja' yu'un ay ta jk'abtik, ay ta jtojoltik skanantayel sok spukel ta tunel te bats'il k'op tseltal.

Ja' cha'oxp'al k'op ini yu'un xcha'kuxajtesel sk'oplal te tseltal ya sk'an ilel bael, ya sk'an ya yich' nopel yalel sok sts'ibayel yu'un me jich ya xchiknaj ta ilel te bayel ta chajp bit'il ya xju' jk'opon jbajtik, ma' chajpuk nax k'op, tulan sk'oplal, pajal ta spisil.

Te ch'ijel koleletik ya sk'an ya yich' a'beyel snopik te tseltal, ma' sk'an ayuk k'exlal ta snopel melel te k'opojeletik pajal tulan sk'oplalik sok ma' me xch'ay ta ko'tantik te ta jk'optik tey me ay a te p'ijilal yu'un jme' jtatik.

Lo’il k’opetik

Te kerem te k'atp'uj ta ch'oj

Julio César López Gómez

Ay la tul winik te ay oxtul yal snich'an te ja' sbiilik: Pancho, Kike sok Choki. Ta jun sakubel k'inal, te winik pajal lok' bajel ta snajik sok te snich'nab ta swok'el lum ta sk'inalik. K'alal laj yo'tanik ta a'tel, te winik sok snich'nabe la skux yo'tanik ta yanil tejk' muk'ul te' te ay ta sti'il te sk'ale. Yakal sjik'belik sikil ik' ta yanil te'. Te stat te keremetik jajch ta k'op, utstik nax sba te sk'ope. Jich jajch yalbey te snich'nabe:

—Te lum te ban yakotik ta a'tel to, ja' la sk'ebambon jilel te jatatajik te k'alal kuxul to ta balumilal. Ja'uk me yo'tik ja' awu'unik. Ja' yu'un ya kalbeyex yo'tik te ya awa'teltayik, sok tebuk jawipik ya kataik jun utsilal te xlemet nax ta yutil te lume. Sok ya ka'beyex awilik te mach'a jts'akoj jbajtik sok te jk'inaltike, jich me ya kana'bey sbajik k'alal chamenonix a. Jich la yalbey te oxtul snich'nab te winike.

La staj sk'ajk'alel te ya yilik te sk'inalike. La sutubtayik ta sjoyobal te sk'inalike yu'un ya yilik ta lek te

mach'atik te sts'akinej sbaik soke. Te mamale la yal xan:

—¡Jnich'nab, ya me jk'an te ya kawa'teltayik te lume, ma' me xachonik! ¡Wokoluk me!

K'alal k'ax te cheb oxeb uj, te oxtul keremetik kajik ta skemel te lum yu'un ya sk'an ya yilik te yakuk staik ta ora te xlemet utsilal tak'in te ay ta yutil lume. Ta jujun slowel te ya ya'bey te lume ch'ojol te ja'ix ya yil te k'ulejale. Te k'alal a'teltaybilix olil a te lume kaj snopbelik te ja' lek te yakuk sts'unikix tebuk a te bin ya swe'ike. Jich la snopik te ya sts'unik: ixim, chenek', ch'um, werux sok yantik xan itajetik. Te ts'unubiletik lum tsamik nax ch'ijik talel, ma'yuk ban ya xch'ij jich a te yan jabiletik, te namey talel ja'uk to lum muk'ik sok lum tsamik. Ta wen sab te oxtul keremetik la sk'opinik jilel te statike, jich la yalbeyik:

—¡Ya me jk'opin jbajtik ta tibiltik! —xiik ta yalel yoxebalik.

Te tatil laj sutbey te snich'nabe, jich la yalbey:

—Kanantaya me abaik jnich'nab, jokinaik me Kajwaltik —xi te mamale.

Jich te oxtul keremetike bajt slajinik swok'el te slumil sk'alike. K'alal a sujtik talel ta sk'alike, namal to chikan te ay mach'a xk'ek'et ta ok'el, jich jajchik ta tulan animal. K'alal te k'ojt ta snaike, yoxtulul kajik ta ok'el yu'un te lajemix te statike.

—Suk'o ik' la ya'ay, ja yu'un ma'yuk sk'oplal a cham, xij ta yalel te spat xujk te me'ba keremetike.

Jich te oxtul keremetik ma la sk'anikix a'tel ta jun nax, ja' baem yo'tanik ta me'ba ok'el yu'un te cham te statike. K'alal k'axix te lajuneb k'ajk'al te yakalik ta ok'ele, la snop te Pancho, te ja' muk'ul bankilal, yu'un ya xbajt yil te ban ya x'a'tejik sok te state. Yakal la ta ok'el bael. K'alal a k'ojt te ta ban ay te sk'ale, k'oy jutslej ta yolil sk'al ta sbaj muk'ul ton, tulan och ta ok'el. K'alal xkelelet ta ok'el te kereme, k'ojt ta k'oponel yu'un kojt ch'oj. Jich la albot:

—Ma' bayaluk x'ok'at, ma' xamel awo'tan yu'un te jawe'ele, ja' nax ya kalbat te ya kamuts' asit, ya awil te bin ya xk'ojt ta pasel. Te lum tsam sba ya awil ta patil —xij te ch'oje.

Jich te kereme laj la xch'un, la smuts' te site. K'alal la smuts' te site ik'ot bael ta yutil muk'ul ch'en te ban a

k’atp’uj ta muk’ul ch’oj jich bit’il te yantik ch’ojetik te ayik ta yut ch’ene.

Jich la te ch’ojetike la stsob sbaik, te ban la xchapik te ch’ojil kereme ja’ ya xjil ta muk’ul ajwalil yu’un te yantik ch’ojetike. Jich te ch’ojil kereme la stikunlan bael te ch’ojetike yu’un ya xba slejik we’elil yu’un ja’ ya yijkitaybeyik jilel te yijts’inab te ayik ta ok’el ta snaike. Jich te ch’ojetike la xch’unik te tikunele, bajt yijkitaybeyik jilel swe’el te cha’tul keremetik te yakalik ta snopel bin ut’il ya xkuxinik ta yutil snaike.

K’ax cheb oxeb k’ajk’al, lek ya xwe’ik te cha’tul keremetike. Jun k’ajk’al la snop te bankilal te k’atp’ujem ta ch’oje yu’un ya xbajt yula’tay ta olil ajk’ubal te yijts’inabe. Te k’alal k’ojt te ta snae, la yil te yakalik ta wayel te yijts’inabe; jich te ch’ojil kereme ta chikiltayel la stij te yijts’inabe. K’alal kux yo’tanik te cheb ijts’inaletike xiwik nax yu’un te la yilik kojt muk’ul ch’oj te ya xk’opoje, ay ta sts’el swayibik. Jich te cheb keremetike xiwik ta bayal, kaj ta a’beyel tal chamel. Jich chamik yu’un ma la stajbeyik spoxil, jich

te bankilal te k'atp'ujem ta ch'oje jil ta ajwalil yu'un ch'ojetik ta sbajtel k'inal.

Cha’kojt alal waxetik

Conrado Gómez Moreno

X’amet k’inal a, jajch te me’ waxe, la xchajpan xchojak’, bajt ta sk’al ta kuch ajan. K’alal a sujt talel, te tat waxe bayel a ilin te la yil nojel ta ajan te chojak’e, la snop ta yo’tan te tat wax te spisil laj tal te sk’ale. Jich yu’un la yich’ majel te me’ waxe, lok’ xch’ich’el sni’, la stsak jch’ix ajan yu’un ya skus a te xch’ich’el sni’e; ja’ yu’un ta ora to ay ya yich’ tajel te tsajal ixim ta jujun k’altik.

Jich yu’un te me’ waxe bajt ta anel te k’alal laj yich’ majel yu’un te tat waxe. Jaxan jilik ta me’ba cha’kojt alal waxetik. La spasbey jilel xch’in yoxom te yalatak, la yalbey jilel te ma’ me yak’bey yil te statike, te k’alal ya xtal swi’nalik ya me stijik oxeb welta te ch’in oxom; jich me ya xchiknaj talel te swe’elike.

Te tat waxe bajt ta sk’al, la yalbey jilel te snich’nabe:

—Ila awilik te bit’il ya xwe’ex, ya xbajt jlej jwe’el ta te’etik jtukel.

Te alal waxetik ma'ba la smel yo'tanik, melel ay tut yoxom stukelik; k'alal ya ya'iyik wi'nal ja' nax ya stijik oxeb welta te tut yoxomike. Jich ya staj te swe'elike.

K'alal a sujt tal ta k'altik te tat waxe, smeloj yo'tan julel, yu'un la yil te ts'akal ay te sk'ale, ja' nax chanch'ix k'ajbil.

Jun k'ajk'al te statike cham nax la yil te bin ut'il te xnich'nab bujts'an k'inal ya ya'iyike. La yil te jujp'enikix, ja' yu'un la smujkultay, och smukem il te bin ya swe'ik. K'alal ya staj yorajil we'el, te alal waxetik ya slok'es te yoxomik, ya stijik oxeb welta.

Cham la ya'iyik te k'alal a jul ta tajel yu'un te statike:

—La kilexix —xchi.

Jich la spas, la stsak te tsaile, la stsak te muk'e, la stij oxeb welta, jaxan ma'yuk te we'elile. Ta xtibiltay k'inal la spasik xan te alal waxetik, la yilulanik te ta yutil oxom ma' xchiknaj te swe'elike, bayel welta la spasik jich, ja' to te lubik, la yijkitayik. La snopik te ya xbajt yil te sme'ik, jich yakalik ta snopel te k'alal a tal kojt jos, la yawtayik:

—¡Kichan, kichan, koltayawon kotik! Jich la yalik ta ok'el.

Te jos koj talel ta lum, ja' la sjojk'obey ya'iy banti ya sk'an ya xbajtik; te alal waxetike ja' la yak'ik ta ilel te uj, te chikan ta spat witse.

—Mojanik jiche, jujun jejch ya x'ayinex —xchi sk'oblalik

Jich a bajtik. K'alal k'ojtik tey a, te jos la smololinik; jich te alal waxetik bajt yil te sme'ik. K'alal la stajik kajik ta ok'el.

—¿Bin apasik? —xchi te sme'ik.

Kaj yalbeyik te bin a k'ojt ta pasel.

—Jichuk abi, ich'ajik bajel in k'aj ixim to, ja' nax ya kalbeyex, teme k'ubex bajel ma' me xasut tal asitik, yu'un me ya xtup' te awiximike —xchi.

Jich talik. K'alal k'ubikix talel a, la sut sit te tut tsajil waxe:

—¡Into ba jilix te jme'tike! —xchi.

Jich tup' te yiximik. Jich yu'un sujtik bajel ta sk'anel te yiximik, te sme' la yal:

—Yu'un bal ma' laj kalbeyex. Ya ka'beyex bajel te slajemal, teme laj asut xan tal te asitik, ma' me xtalexix ta yan welta, ma' me ayukix —xchi.

Jich sujtik talel. K'alal k'ubik talel, te tut wax la yal xan:

—¡Into ba jilix te jme'tike!

K'ub bajel ta ora te yiximik, jich ma' sujtikix bajel ta stojol te sme'ik, yakalik ta ok'el sujtel ta snaik.

Ants sok ijk'al

Juana Pérez Guzmán

Ay la jun welta jtul ants lok' la bajel ta paxial. Stukel a bajt, bajt la yil sme' yu'un laj tsajkem ta chamel, ja' laj yu'un bajt yil talel ta animal yu'un la ma' nakal te smamalale. Ayin laj ts'inuk tey ta snaj te sme'e, tey abi sujt la bajel. Teb xanix la ma' staj k'oel a te snaje, tal laj bayel ik', k'alal jul xch'ulel te antse ayix laj ta yutil ch'en a. Ik'ot la bajel yu'un ijk'al. Tey wayal laj a. Malix laj k'ajk'al a k'ojt te ijk'ale, k'ojt laj yalbey te antse:

—Talonix, ijin, kich'ojbat talel awe'el —xchi laj te ijk'ale.

Yich'oj laj k'oel ti'bal, ma' laj la stsak te antse yu'un la tsejel ti'bal ya x'a'bot swe'. K'ax la xan k'ajk'al, te antse manlambot laj spayil swe'el. Ma' nanix laj la sk'an a te swe'ele yu'un laj ay ta chamel te antse.

Jul laj te stut ale, tut ijk'al laj. Checheb nax laj u ya yik' te yale, ya la xjulix xan yan a. K'ax laj k'ajk'al, te smamalal te antse lok' laj xchol te yiname, ma' la la

sna’ banti a bajt te yiname. Te winike laj la sk’opon tut mut:

—¿Ma’yuk laj awilbon kinam? —laj la yalbey te tut mute.

—Laj kil, xchi laj te tut mute. Ay ta yutil ch’en, te k’alal k’oyone: “koltayon tut mut”, la yuton. Jaxan ma’ ju’ ku’un, lon tuton.

Jich yu’un te winike bajt la stsoblan tal winiketik, p’ijil winiketik laj. Yakalik laj ta atimal te ants sok te ijk’al te k’alal a k’ojtik te winiketike, laj la ya’beyik chawuk’ te ijk’ale.

Jich la ju’ spojbelik lok’el te antse. Ma’ la jal a kuxinix te ants k’alal ik’ot lok’ele, yu’un laj k’ax sijt’ubenix te sbak’etale, ja’ la jich a cham te antse.

Te a’tel winik

Juana Lucrecia Lorenzo Díaz

Ay tul winik sbijil Manuel, ya xjajch ta wen sab yu’un ya xbajt ta sk’al, ya yich’ bael spixol, smachit sok smats’ yu’un ya yuch’ ta olil k’ajk’al.

Te mamal Manuele bajt ta sk’al, la yik’ bael te x’Anita sok te Petul yu’un ya sts’un ixim, chenek’, ich, chichol. La staj olil k’ajk’al ochik ta uch’ mats’. Laj yo’tanik ta ts’umbajel, sujtik ta snaj, k’oyik, ochik ta k’op sok sme’el, la yalbey:

—Lek me teme ya xch’ij te jts’unubtik yu’un ma’ xlajotik ta wi’nal sok te alaletike.

Te Petule laj yal:

—Teme k’ax jo’eb k’ajk’al ya me xba kiltik teme ch’ij te k’altike.

—Lek ay —xchi te state—. Sok ya me xba jporialtaytik yu’un me jich ya xwen ch’ij tal te jts’unubtike.

Te mamal Manuele jajch ta wen sab yu’un bajt yil te sk’ale, la yalbey jilel te sme’el yu’un tey tajotuk ta sk’al

yu'un te Petule sok te x'Anitae. Lok' bael. Ta jts'in abi k'oyik te keremetike, la yal te Manuele:

—Spisil te jts'umbaltike yakal ta lajel yu'un chambalametik.

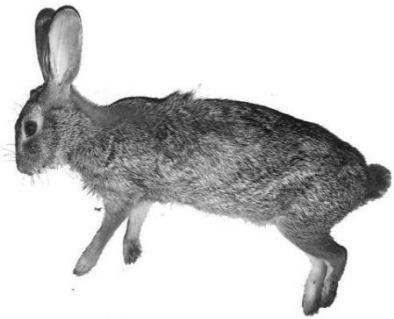

—Ma' xamel awo'tan tat, ya jkanantay jo'tik —xchiik ta yalel te Petul sok te x'Anitae.

—Lek ay —xchi te tatile.

Ta xtibiltayel k'inal lok'ik bael te Petul sok te x'Anitae, bajt skanantay te sts'umbalike. La yilik a lok' talel te chambalametike, la stujk'ayik, lok'ik ta anel. Te Petule bajt snuts te chambalametike, la sk'ojchin yok, ma' la stajix; ma' kojt la smilik te chambalame. Sujtik talel. K'ojt ta snajik, la skux yo'tanik.

Ta sakubel k'inal, te mamal Manuel och ta k'op sok te sme'ele, la yalbey:

—Mila kojtuk amut jwe'tik.

—Lek ay —xchi te antse.

La yich' tsakel te mute, och ta pasel. Ta tut ts'in abi te x'Anita la yik' ta we'el te stat sok te Petule; ochik ta

we'el. K'alal laj yo'tanik, te sme'el te mamal Manuele och spok te binti la stunlane. K'alal laj yo'tan bajt ta juklej sok te smamale, tey lamajtik ek a te yuntikile, ochik ta k'op yu'un binti ya spasik sok te chambalametik te yak yuts'imbel te awal ts'unubiletike.

—Ya xcha'bajt jkanantay ta xtibiltay te jk'ale —xchi te mamal Manuele.

—Lek ay —xchi te Petule sok te x'Anitae.

Jich ta xtibiltay bajtik xan ta skanantayel te sk'alike. La yilik a k'oy te chambalametike, och swe'lanik te ixime, te chenek'e; la stujk'ayik lok'el. Te ts'i'etike och snutslanik lok'el.

Ja' me tibiltayel k'inal ine kojt chambalam la stajik te mamal Manuel sok te snich'an Petule. Sujtik talel ta snajik, och xchajpanik te ti'bal la stajike, ochik ta spayel; we'uch'ik.

—Te pajel jpisiltik ya xbotik ta k'altik, yu'un me la staj yorail te poriale —xchi jajchel te mamal Manuele.

—Lek ay —xchiik ta sutel te yantike.

Jich a ch'ij te yawal sts'unubike. Jun pajal la slej te swe'el yuch'elik yu'un jich ya smak'lin sbaik k'axel a. Tse'el nax yo'tanik.

K’anaw

María Álvarez Pérez

Ay la jun welta jtul kerem bajt la ta a’tel sok te state. Sab la jajch k’ajel, yich’oj la k’ajel smats’ sok swaj. K’alal laj yo’tanik sujtik la talel ta snaik, julik la, ochik la ta k’op; och la yalbey te state:

—Tat —xchi laj.

—¿Bin ya ak’an, tatil? —xchi la sk’oplal.

—Ayix k’ajk’al te lon jtukel ya ka’iy jbae, la jnopix lek ta ko’tan ja’ wan lek te ya jlejix kiname, melel ya xju’ix ek te ka’tele.

—Lek ay tatil, teme jich anopojixe ya jlejtik te awiname. ¿Ja’ nax mach’a te amulanoje?

—Ja’ nax ya jk’an ya jta te kiname —xchi la te kereme.

—¿Bit’il, ma’yuk mach’a ya amulan li’ ta jlumaltiki? Bayel t’ujbil ach’ixetik li’ to —xchi la te tatile.

—Ma’yuk, tat. Lejbon to a mach’a ya kinamine.

Jun k'ajk'al te stat te kereme laj la xch'umbey te sk'op te snich'ane, laj la smombey tul ach'ix. K'alal la a k'ojt ta sna te ach'ixe, och laj ta jojk'obeyel te bin ya slej tey aje, la la yal te winike:

—Ja' ya jk'opon te atate —xchi la te winike.

—Te jo'one ma'yukix te jme' jtate, ja' yu'un ma' jna' bin ya kalbat.

Och la ta ok'el te ach'ix xMale.

—Ma' x'ok'at ach'ix. Ja'at ya kanop teme ya kak'an ya xnujpunat sok te jnich'ane. ¿Bin ya kawal yu'un?

—Ma' jna' bin ya kalbat, ja' yu'un te bit'il ma'yukix te jme' jtate, namey lajemikix.

Och la xcholbey te bin la ya'i te sme' state, jich laj la yal:

—Te jme'e laj yu'un sakil obal, ja' ts'in te jtate laj ya'i top'el jol, ja' jich a lajik.

—Bin nix k'an kutik a, ya nanix xlajotik a —xchi ta sjak'el te winike.

Te winike la sjojk'obey xan teme ya sk'an ya xnujpun sok te snich'ane, te ach'ixe la la sutbey:

—¿Mach'a a che te anich'ane?

—Ja' jnich'an te Julioe, jich sbil te jnich'ane —xchi la te winike.

Te ach'ixe ora la la sk'an yu'un, ayix la k'ajkal te yakal sk'ambele. Te kerem sok te ach'ixe ayik laj ta nopjun. Jun k'ajk'al la la staj sbajik ta bej; te kerem Julioe ma' la sna'oj stojol teme ja' te ach'ix te k'oy smon te state; la la smulan sbajik. Ja' nix la jich te ach'ixe ma' la la yalbey ek, ja' yu'un jich ma' la la sna' stojol te kereme. La la sk'opon sbajik, la la sjojk'obey najil teme ya sk'an ya x'ach'ixinot yu'une. La la sk'an te ach'ixe, la la yujts'iy sbajik, ochik la ta k'op; k'ub la yu'unik, ma' la ochik ta snajul nopjun yu'un te k'ope. Sujtik la k'ajel ta snajik.

Te kereme k'oy la ta utel yu'un te state, albot la te bit'il te ma' spas ya xlok'ix ta ajk'ubal, ja' yu'un te bit'il ya stajix yiname. Te kereme la la yalbey ta jamal te stat te bit'il yakal sk'opombel yan ach'ix. Te state cham la la ya'i:

—¿Bit'il te jich ya kapas kerem?, ¿laj awal te ma'yuk mach'a ya amulan?, ja' yu'un k'oy jmombat te awiname.

—Ja’ lek te ya xbajt asut ak’op abi tat.

Te tatile ma’ la la sna’ bin laj yalbey te snich’ane. Bajt la ta wayel te kereme, och la ta ok’el, bayel la la smel yo’tan yu’un te bin a albot yu’un te state.

K’alal la a sakub k’inal, bajt la ta nopjun. Och la te ta snajul nopjune, ya la sk’elubey k’ajel sit te ach’ixe. Tey la abi lok’ik la ta uch’ mats’, la la staj sbajik, ochik la ta k’op. La la yal te ach’ixe:

—¿Bin kapas? —jojk’obot la.

—Ma’yuk bin jpas —xchi la te kereme.

Ochik nanix la te ta nopjune. Lok’ik la ta xtibiltay, ochik la ta k’op, la la yalbey te yu’unix la ya sk’an ta bayel te ach’ixe; ochik la ta ok’el, och la spet sbajik. Tey abi te kereme la la yalbey te ach’ixe:

—Ja’ lek te ya xbotik ta anel ta yan lum yu’un jich ma’ kik’ te yan ach’ixe.

—Lek ay abi, konik.

K’ojtik la ta sna te kereme. Jukulik la a te k’alal k’ojt te stat te kereme.

—Tat —xchi laj te kereme— ja'ix me kinam ja' ach'ix ini, la jlak jba jo'tik.

—Bit'il ma' laj awalbon teme ja' yakal amulambel ja' ach'ix ini. Ja' ini ja' me te mach'a k'oyem jmombele.

Muk'ub la k'inal la ya'i te kereme. Jich la la staj yinam te kerem Julioe. Nujpunik, la staj lajuntul snich'anik.

Tul winik sok yinam

Pedro Gómez Vázquez

Jich k'ojt ta pasel ta namey te ay jtul winik sok yinam. Te winik ya la x'a'tej jujun k'ajk'al, jich la te yiname ya la xjil ta sna.

Jich laj te winike ma' la sna' stojol teme ya xjil ta pas mulil te yiname. Jich laj te winike k'alal la ya xjulin ta a'tele ya la xjul yich' a'beyel swe'el, lekil we'elil la. Te winike ma' la sjojk'oy ya'iy te banti ya stajulan te we'elil te yiname.

Jich k'ax te k'ajk'aletik. Jun welta ma' la la staj ta sna te yiname.

—¿Ban wan a bajt? Ya jmaliy —xchi laj ta yo'tan.

K'ax te k'ajk'aleltik, ma' la a jul tal. Jich te winike och la smel bayel yo'tan. K'alal la ya xbajtulan ta ya'tele ya la x'ok' ta bayel. La la staj jun welta jtul kaxlan, jich la albot:

—¿Bistuk te ya x'ok'at ta bayele? —xchi la sk'oplal te winike.

—Ma’yuk, es ke laj te kiname —xchi laj te winike.

—¿Bin wan ya anop yu’un te ayuk banti ya kawil te awiname? —xchi laj te kaxlane.

—Ah, kasero, k’ax bujts’an k’inal ya ka’iy yu’un —xchi laj te winike.

—Teme ya kak’ane ya kik’at bajel te banti ay te awiname, te jo’one kiloj ban ay. Teme ya kak’ane mojan ta jpat, ya me amuts’ asit —xchi laj te kaxlane.

Te winike la la xch’un, moj la ta spat te kaxlane. Laj la smuts’ te site. Ik’ot la bajel. K’oyik la ta jun wits, jich la albot te winike:

—Kojanix —xchi la sk’oplal.

Jich laj te winike koj la ta spat te kaxlane.

—Te awiname tey to ay te banti ay na awile. Teme ya sjojk’oybat: ¿bit’il a talat? yu’un te spatrone, ma’yuk, jich nax la jnop te bit’il li’ ay te kiname, ya me awut—xchi laj sk’oplal yu’un te kaxlane.

Jich la te winike bajt la te banti ay te yiname, k’alal la a k’oy te winike, jich laj a jojk’oybot yu’un te kaxlan te tey ay aje.

—¿Bit'il a talat? —xchi laj sk'oplal te winike.

—Ma'yuk, jich nax la jnop talel te li' ay te kiname —xchi la te winike.

Te kaxlane laj la sjak':

—Teme ya ak'an ya awil te awiname, maliya, ya xtal orita, lok'em bajel —xchi laj te kaxlane.

Jich la te winike och la smaliy te yiname. Ts'in laj abi jul laj talel te yiname.

—Maria —xchi laj te kaxlane.

—¿Bin a? —xchi laj te antse.

—A'beya swe'el te amamalale, repente ya xlajix ta wi'nal —xchi laj te kaxlane.

Jich la ts'in te antse och la ya'bey swe'el te smamalale. Te antse och la sk'opon te smamalale:

—¿Bit'il a talat li' to? —xchi la te antse.

—Ma'yuk, jich nax la jnop talel te li' ayate —xchi laj te winike.

—Lek ay abi, we'a ja' i we'elil ini —xchi laj te antse.

Te winike la la yil te puro jaj te swe'ele; te bin ya yuch'e, puro ch'ich' la. Te winike la la yal:

—Ma' jk'an ja' we'elil ini.

—Ya nanix alajin a —xchi laj te antse.

Te winike tey nix la la swe' a. K'alal laj swe'bel, ochik la ta k'op sok te yiname.

—¿Bistuk tal amojtes jmultik li'i? —xchi laj te antse.

—¿Bistuk? —xchi laj te winike.

—Ilawil a. Te k'alal kuxulotik ae, ma' xujt'uk bin la awal yu'un te bin ya kak'ulambat awe' te lekil we'elile —xchi la te antse—. Ja' yu'un ma' xajojk'oy te banti ya jtae.

Jich te winike och la smel yo'tan yu'un. Tey abi ijk'ub la k'inal, bajtik la ta wayel. Te winike parte la banti a way stukel, ja' nix la jich ek te yiname. K'alal la staj olil ajk'abal, te winike k'an la bajt sjoyin ta wayel te yiname. K'alal k'oy staj te yiname, och la spet, cham la la ya'iy te winike, wol la bak te yinam sk'oplale. Ma' la ja'ukix te yiname, k'atp'ujem la ta bak.

Jich laj ts'in te winike laj la xi'. K'alal a sakub laj la yich' tikunel bajel ta kutsi'. Te winike bajt la yik' talel

te mulaetik. Cham la la ya'iy yu'un te wol antsetik te yakalik ta atimal tey aje. Te winike sujt la bajel. K'oy la yalbey te kaxlane:

—Patrón —xchi laj te winike.

—¿Bin a? —xchi laj te kaxlane.

—Ma' chikan te mulaetike, ja' nax ansetik te yakalik ta atimal tey aje —xchi la te winike.

—Ma'uk, te ay a, bajan talel, tey ayikix a —xchi laj te kaxlane.

Jich laj te winike bajt la xan. K'alal a k'oy tey ae wol la mulaetik te tey ayix aje. Jich la te winike la la smaklan talel, tal la schajpan bael te banti ay sna te kaxlane. Tey abi la la yik'lan bael ta kutsi', te kaxlane la la yal:

—Kere —xchi laj.

—¿Bin a? —xchi laj te winike.

—Ich'a bajel ja' in k'ajk'al bariyai, ja' ya axijbey ta yit te mulajetik te banti ma' xju' sbejele.

—Lek ay abi —xchi laj te winike.

Smajlanoj la bajel ta kutsi' te mulajetike, ya la xijulambey ta yit te banti ma' xju' sbejele. Ay la kojt mula te banti la ma' xju' sbejele, ja' la ya xijulambey ta yit te k'ajk'al bariyae. Jich la te mulaje tsajil la a k'opoj yu'un te sk'uxul te k'ajk'al bariyae, jich la la yal:

—Tsajtaya to nix kere, bin jmul te mero ya ak'an ya xchamonix yu'un te xk'uxul te k'ajk'al bariyae, yu'un bal ma' xana', jo'on te awinamone —xchi la te mulaje. Ja' yu'un ta ora ini ma' xana' k'inal.

Jich la te winike mero la la xi', och la ta ok'el yu'un, bayel la la smel yo'tan. Jun la k'ajk'al te winike la la staj tul kaxlan, jich la albot:

—¿Bistuk te ya amel awo'tane? —xchi laj te kaxlane.

—Ma'yuk, es ke te li' ayone lum bayel jwokol.

—Teme ya kak'an ya xlok'at bajel li'i, ja' ya sk'an ya awil te banti ya xchuxun te mulaje, tey ya xbajt ajuxilan a te stan atepe —xchi laj te kaxlane.

Jich la te winike, te k'alal la ya yil ya xchuxun te mulaje, ora laj ya xba sjuxilan tey a te stepe. Kaj la ta ch'iel te stepe, tey abi laj la yalbey te spatrone:

—Ya xlok'onix bajel li'i, yu'un te jtepe ch'iix ku'un —xchi la te winike.

Jich la te winike lok' la bajel. Jaxan ma' la jayeb xanix k'ajk'al kuxul. Ora la a laj te winike. Jich la a laj sts'umbal ta xchebalik.

Sk’ajtalul k’op

Lo’il k’in

Roxana Emma Flores Pérez

Mach’atik ya xlok’:

1. Maruch *ach’ix*
2. Chepina *ach’ix, yamiga Maruch*
3. Petul *kerem*
4. Wanil *kerem, yamigo Petul*
5. Mikel *tul mamal*

Sbajbial a’yej

Ta jun xtibiltayel k’inal te ach’ixetik Maruch sok Chepina yakalik ta paxal ta yolil lum k’alal tajotik yu’un te Petul.

Petul: ¡Ay kala lekol! ¿Binti yakalex ta spasel ta yolil lum? Lek te la jta jbajtik, namey yakal jna’belex ta achebalik, ¿bin awilelik?

Chepina: ¡Ay kala amigo! Lek ayon ek, ko’tanuk te jlekol jbajtike. (*Ya x’och ta tse’ej*)

Maruch: Sokon ek kala Petul, lek ayotik, ja’ nax lom k’ux te kok yu’un te ajk’ot la ka’ie.

Petul: Ay kala Maruch, alot, ¿bistuk yakalat ta paxal abi? ¡Yakal alejbel yan kerem niwan!

Maruch: Ta smelelil k'ux te koke, ja' nax tal jokin te k'a' Chepina ta mambajel, yu'un ya la xi' ya yich' elk'anel bael. (*Ya xjax te yoke*)

Chepina: Melel te k'ax t'ujbilone, ja' yu'un te ma' jk'an jtukel ya xbenon, ma' jaluk ya yelk'anonik.

(*Te Maruch ya xkux yo'tan ta jun ton*)

Maruch: K'ax niwan t'ujbil te ak'opike, pero Chepina tibilix me, ja' lek te ya xbotikix ta jnajtik, ya to xk'ojt jpas kapel kuch'.

Chepina: Jichuk Maruch, maliyon ajk'uk, orita ya xbotik yu'un k'ax t'ujbil te trato k'op.

(*Te Petul sok te Chepina ya stse'ejinik*)

Petul: Lek abi Chepina yan welta ya jk'opon jbajtik, ja' lek te ya xbajex komo tibilix, ma' jaluk ya awich'ik elk'anel.

Chepina: Jich awil, yan to welta kil jbajtik, orita to xibal sbaj ya xbenon jo'tik ta ajk'abal jich bit'il antson jo'tik. K'opon jbajtik.

Petul: Lek ay, banikix ta anajik yu'un jich ma' xawich'ik utel yu'un atatik.

Maruch: Yorajix nix a te ya akejchan te ak'opike. Lek ay abi Petul tey xawil abaj, ya xbonix jo'tik, k'opon jbajtik. (*Ya xbajt ta snajik*)

Petul: Lek ay Maruch, banik me, ila k'axel te abejike, ma me xak'ojchin awokik.

(*Ya xlok' k'axel te Petule, patil ya xlok'ik ek te ach'ixetike*)

Xchebal a'yej

Te Wanil ta wen sab bajt ta a'tel ta sk'al, jich yu'un la staj sbajik sok te yamigo Petul ta kaye.

Wanil: ¡Petul, Petul! Kamigo, ¿bit'il sakubat? Lom sab ya x'a'tejat a kil, k'ax bol te awiname, ¿bistuk ya stikunat ta a'tel?

Petul: Ay kamigo Wanil, k'ax lek a sakubon, k'ax bujts'an wayon jtukel sok te jtsotse, komo

ma' t'ujbilon ja' yu'un ma' tuluk ach'ix ya sk'anon, ja' yu'un sab ya xbon ta a'tel.

Wanil: ¡Juta kere! K'ax obol jbajtik bit'il winikotik, komo jo'otik ma' ya jbon te kala sitik sok te kala kejtike, ja' yu'un ma' t'ujbilotik. (*K'ax ya xlajik ta tse'ej*)

Petul: Lek ay abi, Wanil, ts'in to ya jk'opon jbajtik ta yolil lum, ya xbonix ta a'tel ta jk'al yu'un ya jk'an sab ya xlaj ko'tan.

Wanil: Jichuk abi, ta jts'in to jk'opon jbajtik, ya nix xlok'on ta paxal ta xtibiltay ek a.

Petul: ¡Tey ya kil jbajtik!

Wanil: ¡Jichuk!

(*Ya xlok'ik k'axel*)

Yoxebal a'yej

Te Maruch bajt ta snaj te Chepina yu'un ya xbajtik ta paxal ta yolil lum.

Maruch: Chepina, talonix, chapal bal ayatix yu'un ya xbotik ta yolil lum.

Chepina: ¡Maliyon, Maruch! Orita ya xlok'on talel. (*Yakal stesbel sjol*)

Maruch: Lek ay.

(*Ya xk'ax te Wanil*)

Wanil: Maruch, ¿bin awilel? ¿Bin yakal apasbel tey ta sti' snaj te Chepinae? ¿Ban xbat te wen t'ujbilate? (*Ya stsak sbaj sk'abik*)

Maruch: ¡Ay Wanil! ¿T'ujbilon bal? Yakal nax jmalibel te k'a' Chepina, ma' suj sbaj.

Wanil: ¡Ah, k'ax t'ujbilat! ¿Ban xbajex che?

Maruch: Jokol awal, ya xbon jo'tik ta yolil lum.

Wanil: Konik abi, tey ya xbon ek a.

Maruch: Konik abi, ak'a jiluk te Chepina (*Ya yawtay*): Chepina, a'beya yipal, ya me xbonix sok te Wanil. (*Ya xbenik bael*)

Chepina: ¡Maliyonik! (*Animal ya xlok' talel*). ¿Bin xi? ¿Bin awilel Wan? ¿Ban xbat ek?

Wanil: Mayuk, Chepina, ja' nax ya kalbeyex te naxe weno a a'tejon ta jk'inal, lok'on ta paxal, te

pajele ya xbon ta k'in. (*Yoxebalik yakalik bael ta k'op*)

Chepina: ¡Awa'i, Maruch! Ay la k'in pajel, ya niwan xbotik ek abi.

Maruch: Yak abi, ¿banti ts'in te k'in ya yich' pasele? Yu'un te jo'one ya jk'an xbon.

Wanil: Ja' lek ya jojk'obetik ta lek te Petul k'alal ya xk'oyotik tey ta yolil lum yu'un ja' ya sna' ta lek stukel.

Xchanebal a'yej

K'oyik ta yolil lum tey ta banti nakal te Petul.

Wanil: ¡Ke Petul! ¿Bistuk te k'ax atukel nakalate? Nopa bit'il jo'on te cheb to ach'ix jokinoje.

Chepina: Petul, ma' xamel awo'tan, tal jokinatix ta naklej, k'opojukotik.

Maruch: Talon, Petul, ¿bin awilel?

Petul: La'ik me ach'ixetik, lek te talexe. Lom bujts'an k'inal ya ka'i.

Maruch: Ya jna'ix bistuk bujts'an k'inal ya awa'i.

Petul: ¿Bistuk?

Chepina: Ja' niwan yu'un te pajel ya ka'tik ajk'ote.

Petul: Ke Wanil, ¿bin laj awut te ach'ixetike? K'anta sojkoben sjolik.

Wanil: ¡Ma' xajak'bey te sk'opike!

Maruch: Lek ay, Petul, teme ma' xak'an awalbon jo'tike.

Chepina: Maruch, konik lum ta ine, ta jts'in niwan ya yalbotik. (*Ya xlok'ik bael te ach'ixetike*)

Wanil: ¡Petul, kamigo! Ay bin ya kalbat.

Petul: ¿Bin a?

Wanil: Yu'un ay bin lok' ta kej, la kalbey te ach'ixetik te pajel ya x'ayin k'in, pero jlot.

Petul: ¡Juta, kere! Ja' mati yu'un jich ay te ach'ixetike, lon tse'el yo'tanik, ¿bistuk ma' la awalbon te yakal anopbel ya alak te Maruch sok te Chepinae?

Wanil: Ta smelelil ma' jnopoj ya jlak te ach'ixetike, jich nax a lok' ta keji, pero la xch'unik.

Petul: Ma’ xamel awo’tan, t’ujbil niwan teme ya jlaktik, ma’ niwan x’ilinik.

Wanil: ¡Ma’ xkil, kere! Ja’ lek kalbeytik ta smelelil, kalbeytik te ma’ x’ayin k’in te pajele.

Petul: ¡Ma’uk, kere! Ja’ lek ka’aytik teb lakaw. Ya jna’ix bin ya kalbeytik.

Wanil: ¿Bin a?

Petul: Ya kalbeytik yu’un te k’in ya x’ayin ta snaj te mamal Mikel.

Wanil: Lek ay abi, jich ya kalbeytik te ach’ixetike.

(*Ya x’ochik te Maruch sok te Chepina*)

Maruch: Talonix jo’tik.

Chepina: ¿Jayeb ora ts’in te k’in pajel, Petul?

Petul: Ta jo’eb ora yu’un stibiltayel k’inal tey ta snaj te mamal Mikel.

Wanil: Pajel ya kil jbajtik tey ta snaj te mamal Mikel.

Petul: Sok ek te jo'one ya xbonix ta jna, ¡k'ax lubenon! Pajel to. (*Ya xlok'ik bael te keremetike*)

Maruch: ¿Bin ya alap k'ael te pajele? ¿Bin k'u'il yu'un jich pajal ya xbotik a?

Chepina: Te jo'one ya jlap k'ael tsekel.

Maruch: Lek ay abi, ja' ya jlap k'ael ek.

Chepina: Konikix ta jnajtik abi. Pajel ya jtaj jbajtik ta sti' snaj te mamal Mikele. (*Ya sjap sbajik*)

Yo'ebal a'yej

(*Te ach'ixetik la staj sbajik tey ta snaj te mamal Mikele*)

Maruch: Talonix Chepina, ¿bistuk te ma' to ochemat ta snajul te k'ine?

Chepina: Lek te talatixe, wokol a julon sok te in jchanklae, k'ax toyol yit.

Maruch: ¡Ma' bin chikan a kil! Ma'yuk antsetik sok ma' ch'albil te naje.

Chepina: Ja' lek ya jojk'oytik sok te yajwale. (*Ya sk'ojk'oyik te ti'naje*)

Maruch: Talon ermano. (*Ya xlok' te mamal Mikel*)

Mikel: ¿Bin ya ak'an ach'ixetik? ¿Bin xchi awo'tanik?

Maruch: Ma'yuk ermano, ja' nax talon jo'tik te ta k'ine, awa' kapas k'in yo'tik li' ta anaji.

Mikel: Obol abajik, ¿mach'a la yalbeyex? Laj niwan awich'ik lakel. Te jo'one ma' bin ora ya jpas k'in, ma' jmulan.

Chepina: Lek ay abi ermano, pasbon jo'tik perdón.

Mikel: Ma' bin spas, banik, ¡k'ax t'ujbilex me!

Maruch: Jokol awal ermano. (*Ya xbenik bael*)

Maruch: ¡K'a' keremetik! La slakotik abi.

Chepina: Ja' i to ma' jichuk ya xjili, ak'a smaliyotik te keremetike ya ka'betik jimuk.

Maruch: A'beya yipal ta bel yu'un ya xbotik ta slejel te bol keremetike.

Chepina: Ma’ xju’ ya xbenon ta ora sok in te k’a’ chankla toyol yite. Ja’ lek ya jbots’ lok’el. (*Ya sbots’ te xchanklae*)

Swakebal a’yej

Te keremetik wen nakalik ta yolil lum.

Maruch: Chepina, ila awil te keremetike, lum ayike, kon jk’opontik.

Chepina: Jich kati. (*Ya yawtay*) ¡Petul, la’ik! (*Sok xiwel talik te keremetike*)

Wanil: ¿Bin awilel ach’ixetik? ¿Ban k’oex te k’ax t’ujbilexe?

Maruch: Awa’ la ts’in, ma’ la sna’ te banti k’oyotike.

Chepina: Albon bin jmul jo’tik te laj alakon jo’tike.

Wanil: Pasaik perdon ach’ixetik, skaj te ma’ merojon ta k’op, chikan te bin ya xlok’ ta keje.

Petul: Ma’ x’ilinex ach’ixetik, ma’ lon k’ax tulan sk’oplal te bin la jlakex jo’tik ae.

Wanil: Yu'unuk ya xlekub jawo'tanike ya jmambeyex cheb chi'il ja' yu'un jich ya xch'ay ta awo'tanik te la jlakexe.

Maruch: Ch'aya ta awo'tan ja'at, jo'on ma'yuk bin ora ya xch'ay ta jol te k'exlal a k'ax ku'un jo'tik sok te mamal Mikele.

Chepina: ¡Konikix, Maruch! Ak'a jilukik te k'a' bol keremetike.

Petul: Ma' xbajex che, konikik ta paxal yu'un ya xlekub ko'tantik a.

Maruch: ¡Ch'aban! Ya xbonix jo'tik, ma'yuk bin ora ya jk'an kilbeyex asitik. ¡Konikix, Chepina!

(*Te Chepina la sk'eluy sbaj sitik sok te keremetik*)

Chepina: Yo'tik ini, li' ya xlaj te bit'il amigootik. Ma'yuk bin ora ya jk'an ya ak'opononik yu'un te jo'one ma'yuk bin ora ya jk'oponex.

(*Ilinem te ach'ixetik ya xlok'ik k'ael*)

Wanil: La kalbat Petul, bistuk la jlaktik, obol sbajik te t'ujbil ach'ixetike.

Petul: Ma'yuk bin spas, ya awil pajel cha'wej lekubix yo'tanik a. ¡Ma' xamel awo'tan, Wanil!

Wanil: ¡Ch'aban, Petul! Ja'at amul ini, ya xbonix ta jna ek; tey xawil abaj, Petul. Kiltik bin ora ya jk'opon jbajtik. (*Ilinem ya xlok' k'ael*)

Petul: Lek ay, Wanil, ilinan ek, ¡Ma' nix ay kamigo a! (*Ya yawtabey, ya xlok' k'ael ek*)

Namey k’opetik

Pas k’in ta Oxchujk’

Ignacio López Álvarez

Ayix ja’wil k’oy jun wokolil ta jlumaltik Takinwits: k’oylan k’ulubetik. Tal swe’lan te ts’unubiletik. Jich yu’un och xchik’lanik te k’ulubetike, jaxan ma’ laj yu’unik, ja’ nax a p’ol xan a te bit’il la xchik’lanike. Jich yu’un te swinkilel te jlumaltik bajtik ta Oxchujk’ ta spasel k’in yu’un jich ya x’a’iybotik sk’opik yu’un te Kajwaltike. Ja’ to jich a tal ja’al. Jich a tup’ k’ajel te k’ulubetike.

K’alal ya xbajt ta sk’alik te kristianoetik, chajpix la stujul te k’ulubetik te tey limilik ae. Jich yu’un te jme’ jtatiketik, te yajwal lum, wolbilik yu’un te prinsipaletik, te ja’ te mach’a ya xch’abajik, te mach’a ya sk’an wokol yu’un te yawal sts’unubik, ya to xbajt spasik k’in tey ta Oxchujk’ yu’un ya sk’ambeyik xan sk’ulejal te jme’tik balumilal; ja’ yu’un ya spasik k’in tey a.

Te mach'atik ay ya'tel yu'un ch'ulnaj ya stsob sbajik yu'un ya xchapik jayeb tak'in ya stsobik yu'un te stojol kantela, sibak sok chi'il ja', sok ya xchapik bin k'ajk'al ya xbajtik ta pas k'in. K'alal ya xchapik, te alkal ya xlok' stsob te tak'inetik ta jujun najetik. K'alal tsobilix a te tak'ine, te mach'a swentajinoj te ch'ulnaj ya slok'esbey sk'oplal yu'un chikan mach'a jich yo'tan ya xbajtik ta pas kin, yu'un teme ya xbajtik ya yak' sbajik ta otsesel ta jun yu'un jich ya slejik a te skajtajibike. Te mach'atik te ya xbajtik ta pas k'in ya stsob sbajik ta sab yu'un jueves, te abi ya xlok'ik k'ajel k'alal chapalikix a. K'alal ya xk'oyik ta ch'ulnaj yu'un te Oxchujk' ya x'ochik ta ajk'ot sok ya skejan sbajik yu'un ya x'och sk'opon te jtatik Tomax yu'un ya sk'ases te sk'opik ta stojol te Kajwaltik, ya yuch'ik chi'il ja' sok wamal. Ja' nix jich ya x'och stsum skantelajik, jich ya spasik te k'in, cheb k'ajk'al te jich ya spasik ta sk'anel te lekuk ya xk'oy te swe'el yuch'elik. Ta sawaro ya sujtik talel li' ta jlumaltik Takinwits, ja' te mach'a bajemik ta pas k'in ya xjulik ta tsel ta banti ay sbelal te Ocosingo. Te mach'a jilemik ya xbajt stajik talel te mach'a bajemik ta pas k'in, ja' jich te bit'il ya xbajtik tal ta Oxchujk'. K'alal ya xk'oyik ta ch'ulnaj yu'un te jlumaltik Takinwits, ya x'ochik xan ta ajk'ot.

Te mach'atik k'oyukik ta pas k'in ya sujt ta snajik, ja' toix ta yan k'ajk'al ya xkojik ta ch'ulnaj ta ajk'ot, ta sk'oponel te jch'ul tatiketik te ayik ta yutil te ch'ulnaje. Ta olil k'ajk'al te pask'inetik ya xbajtik ta uch' mats', te abi ya sujtik xan ta ch'ulnaj, jich nix ya spasik te bin la spasik ta sab, ja' jich ya xba spasik te k'in ta Oxchujk' ta sk'anel te swe'el yuch'elik. Ja' pas k'in ini sk'ayelix te jlumaltik Takinwits, te ja' to jajch te bit'il la stajik wokolil te jme' jtatike.

Te namey k’op yu’un te jlumal Santa Cruz, municipio yu’un Xijtalja’

Manuela Rodríguez Hernández

Te lum Santa Cruz la xchiknajtes te Mariano Gutiérrez, talem ta Jobel. Mach’a najil jul talel ja’ te talemik ta yantik komonal. Jich jajch ta p’olel te ants winiketik. Ochik ta talel. Te yajwal te k’inal chikan binti a’telil ya x’a’bot spasik, jaxan ma’ba ya xtojotik, ya nax xtojol tujumbot yok sk’abik sok nix k’ax bayel ya x’uts’inotik. Teme ma’ba ya x’a’tejik, ya xmajotik. Ya xtukinotik bajel ta Jobel ta yak’el jilel ijkatsil, ja’ chaneb k’ajk’al ya sbejentayik k’ojel. Ya sujtik xan talel ta banti ya x’a’tejik, jich k’ax yu’unik te uts’inele. Ay cha’oxtul mach’a ma’ba ju’ yu’unik, lok’ik bajel.

Ta patil la stajik ta nopel te k’ax bayel yuts’inelik, jajch xchap sk’opik te ants winiketik, la slejik bin ut’il ya xlok’ik a te ta wokolile. La slejik oxtul a’teletik yu’un mach’a ya xchajpan te k’inal yu’un ya xjil ta mero yu’unik te ants winiketik te mach’ajtik tey kuxinemik a.

Te j’a’teletik och yalik:

—Teme yu'unix mero ya xju' jtojbeltik a te k'inale ya jk'opon kotik te yajwale, chijik.

La sjak'ik te ants winiketik:

—Chikan biluk jwokoltik ta slejbeyel stojol te jk'inaltike, ma' jk'antikix te tojol tujunel, xchijik ta yalel.

Tey abi och xchajpan sbajik te oxtul j'a'teletik, och sk'oponik te yajwal te k'inale. Te k'alal chajpaj yu'unik, jajchik ta stsobel te ants winiketik; xchijik ta yalel:

—La yalbon kotik te ya la sk'an ya jlejbeytik ta ora stojol ¿Bin xchijex yu'un te binti k'oy jojk'oy kotike?, xchijik.

Te ants winiketik k'ax tse'elub yo'tanik, ochik ta slejbeyel stojol. Yan mach'a och smajan tak'in, la xchon smutik. K'ax bayel swokolik ta smanel, ma'yuk binti jil yu'unik te ants winiketike. Jich ju' smambelik te sk'inalike.

Te namey k'inal ay to bayel te'etik a, sok bayel chambalametik, sok ya to xkolan te yawal sts'umbalik, jich bit'il: kapel, ixim, chenek', ch'um, chi'in, ch'ox kapel. Ja' ta k'ajk'aletik ini ma' xkolix, laj smajtan te

lum Santa Cruz. Ya to nix xkol cha'oxp'ij, ma' spajix te bit'il namey k'inal te bit'il a kuxajik talel te jme' jtatike.

Sk’anel ach’ix

María Pérez Jiménez

Te kerem k’alal stajojix a te ya’wilal sok teme ya xju’ix yu’un a te a’tel ya yalbey sok ya stikun bajel te sme’ stat ta sk’anel yinam, te mach’atik jich yo’tan ya xnujpun sok.

Te sme’ stat te kerem ya slejik jtul mamal o me’el te mach’a ya xbajt ta k’anaw, ja’ ya yich’ lejel te mach’a jamal ye, te mach’a nix ya sna’ te k’op. Ja’ mamal o me’el ini te ya yich’ tejk’anel ja’ me te mach’a ya xbajt sk’opombey te sme’ stat te ach’ixe. Te jk’anawe ay nanix sk’u’ spak’ yu’un banti ya sluts’ bajel ixim a, yu’un te namey te stalel jme’ jtatik ma’ spas teme jich nax ya xbajt ta sk’ambeyel yinam te tul kereme. Jich yu’un ya yich’ tejk’anel te j’otsesej k’ope.

Ya xk’ax cheb oxeb k’ajk’al ya xbajt yula’taybeyik te sme’ stat te ach’ixe. Ya x’och sjam ye te mamal o me’el abi ta yalel te ma’ jowil te tal ta ula’taywanejej yu’un majambil tal ye ta sk’anel ach’ix. Ya x’och yal te yu’un a’bot tal xkoltanuk yu’un te kerem. Jich ya yal ini:

—Laj la staj ta nopel yu'un te ya sk'anix sjoy, yo'tan la ya xnujpun sok te ach'ix yu'un la yilojbey stalel te lom nakal yo'tan sok te ma' toybajil ach'ixuk. Ja' la yu'un jich och tal ta ula'taywanej.

Jich te sme' stat te ach'ix xchi ta yalel:

—Ma' to xju' ya jak'bat te ak'ope. Ya yich' ich'el ta muk' sk'op te yermanotake. Te ach'ix ya yal sk'op ek. Ya yich' ilel teme lekil kerem te mach'a och tal ta bele, teme yu'un ma' yakubel kereme, teme ya yich' ta muk' te sme' state sok nix teme ya sk'an a'tel. Ja' ya yalbey tal sk'oplalul te yermanotake.

Jich te jk'anawe sok te sme' stat te kereme ma' xjak'botik ta ora te sk'opike. Ay jo'eb welta ya xbajtik ta k'anaw. Te k'alal ayix oxeb welta sbenelik ae, teme tojil kerem te mach'a ya x'och ta bele ya sutbotikix te sk'opike, ya x'a'bot yik' te ach'ixe. Tey ya xchapik te sk'ajk'alel yu'un bin ora ya yich' otsesel te majtanil, ja' me te smuk'ule. Te nameye maj nax ya yich' otsesel tal, ma' spajix te bit'il yo'tik nail ya x'och te stsakojbile, ja' me te banti xujt' majtanil ya x'och talel, ja' nax ya stsob sba xujt' te yermanotakike sok tey nix me ya yich' chapel te bin ora ya x'och te smuk'ule; tey me la yik'ix sbaik abi.

Ja’ yu’un te namey te sme’ stat te kerem ya x’albot te ta smuk’ul ja’ ya yich’ ochel cheb moch pan, cheb reja chi’il ja’, kojt chitam sok nix jun litro chik’bil, ja’ me mero k’ambil te nameye.

K’alal lamalix a te majtanile ya sjam xan ye te mamal o me’el tejk’ambil ta yak’beyel ta sk’ab te sme’ stat te ach’ixe. K’alal tsakbilix a te majtanil ya x’och yich’ chajpanel te ach’ix. Ja’ nix jich ya yich’ lejtiklanel wojk’ yermanotak yu’un te kerem sok te ach’ix yu’un ya xchajpanik te we’el uch’elil. Jich abi k’alal la staj yorail ya xbajtik ta nujpunel, jokimbilik yu’un te sme’ statik sok yermanotakik. Ya xjalajik ts’inuk, ya xcha’sujtik talel ta sna te ach’ix ta slajinel te majtanil. Nail ya yuch’ik kapel. Patil ya xwe’ x’uch’ik. Teme laj yo’tanik ya x’och sp’isik ta baso te chik’bil yu’un tey ya xlajix yo’tanik a.

K’alal ya sta yorail, ya xlok’ik tal, ya sk’opombeyik tal te sme’ stat sok yermanotak te ach’ixe. Jich abi ya sjoyinik tal te ach’ix ta sna te kereme. Jich me nujpun abi te kerem sok ach’ixe.

P’ijubteswanej k’opetik

Te jnantik Xap bit'il ya spas te jalbil pak' ta tumin

María Lucrecia Pérez Gómez

Te jnantik Xap ya spas te jalbil pak' ta tumin. K'alal ya spas te sk'u', nail ya sts'un te tumine yu'un jich ya spas a te sk'u'e. Teme sitin te tumine, ya x'och stul, ya smaj ta te'. K'alal ya xcham ta majel yu'un te tumine, ya swol jich bit'il te mats', ya sk'ej jun semana yu'un ya xk'atp'uj ta sakil ila te tumine. K'alal k'atp'ujemix a, ya x'och sjin; jich ya xjajch spas te sk'u'e.

Te jnantik Xap, nojptesot yu'un te sme'e, k'alal jajch snop lajuneb ya'wilal a. Bayel k'ajk'al te bit'il ya spas te sk'u'e. Jun uj ya spas, wokol ta pasel, wokol ta ni'el te jalbil pak' ta tumine. Oxlijk ta jun ja'wil ya spas te jalbil pak' ta tumine. Teme ma'yuk sit te tumine ma' xju' ya spas te jalbil pak'e, ja' to teme la yak' te site.

K'alal ya xlaj yo'tan spasbel te jalbil pak'e, ya xchon bael, te stojol ja' jun pexu te namey k'inale, jaxan te yo'tike ja' cha'bajk' pexu, ja' yu'un te ma'yukix te mach'a ya sjal te jalbil pak' ta tumine.

Ja’ nix jich yakal xch’aybelik bael te bit’il te ya spas te sk’u’ike. Te yo’tike ma’yukix mach’a ya sjal, ja’ yu’un te bayel lok’ix talel te tsajal tsots, yantik ta chajp a te sbonil, ja’ yu’un te yo’tike bayel ta chajp te sbonil te jk’u’tike. Cha’tul xanix te mach’a ya spas te jalbil pak’ ta tumine, bayel a jelonix talel, ma’ jichuk a te nameye xi’ te cha’tul jnane. Jich la xcholbon te bin ut’il ya spasik te sk’u’ik te nameye.

Te kapel

José Manuel Gutiérrez Álvarez

Xjajchib k'op

Ja' i tut jun ini ya yak' ta ilel te bit'il ya yich' ts'unel te kapel ta jlumaltik Takinwits. Te kapele ja' jpejt te' te ya yak' sit, ja' ts'umbalil te' ban mero ya yich' tajel tak'in.

Ja' ini, ja' nax ya xch'ij ta banti ay lek slumil, jich bit'il te ijk'al lum, te ji'lum, jaxan tame ja' ya jts'untik te a te kapele, wen ya xch'ij yu'un.

Bin yilel te kapel

Te kapel ja' jpejt te', wen yax ya xbajt te yabinale. K'alal ja' te sit ma to k'an aje, ja' chikan ta ilel te bit'il yaxe. Te k'alal lekix ta tulel a, ja' chikan te wen tsajixe.

Te ste'ele ya xmuk'ub ta jun ja'wil, ya xk'ax oxeb ja'wil yu'un ya yak' te site. Najil ya yak' xnich, tey abi ya xjajch ta lok'el te site; najil ala tut ya xch'ij ta lok'el, k'unk'un ya xjajch ta muk'ubel. Tame muk'ube ya stsajub. Tame tsajubix ja' sk'an ya yal te lekix ta tulele.

Bin stuk te kapel

Te kapele, ja' ya xtukin yu'un ya yich' uch'el, wen bujts'an ta uch'el, sok xan te jlumaltik ya xchonik bajel yu'un jich ya stajik stak'inik a.

Te bin najil ya sk'an pasel

Ay cha'chajp bit'il ya xju' ta ts'unel te kapel:

Najil, ja' te ya nax yich' bulel te banti aylan ch'iemik ta ye'tal kapelaletik, toj nax ya yich' ts'unel ta lum sok ya xju' yich' jok'beyel xch'enal o ta awote' nax.

Xchebal, ya yich' ts'unel ta nailo, tey ya yich' ak'el te sbak' te kapele, yu'un jich tey ya xch'ij a te kapele, yu'un tame muk'ubix aje ya xbajt yich' ts'unel te banti ay te k'inale.

Ta ini jun, ja' nax ya kaltik te ts'umbil ta nailo:

1. Najil ya sk'an lejel te sbak' te kapel, ja' chikan bin kapelil ya yich' ts'unel, jaxan bayel ta chajp te kapele, jaxan ja' te li' ta jlumaltik ja' bayel ya sts'unik te kapel sbijil arabe. Ja' sk'an te yax to a te sbak'e.
2. Tey abi ya sk'an lilinel ta lum.

3. Tame ch'ijikix a te ta lum, ya sk'an lejel te banti lek yu'un jich ya xbajt ta ts'unel ta nailo. Ja' ya sk'an te banti wen lek ch'ijemik.
4. Tame la yich'ix ts'unel te kapele, ya sk'an ya yich' a'beyel ya'lel ta jujun k'ajk'al yu'un jich ya xch'ij ta wen lek, sok wen yax ya xch'ij talel mojel.
5. Ya sk'an ya yich' maliyel bayel k'ajk'al yu'un ya xch'ij a te kapele.
6. Tame muk'ubix a te kapele, ya sk'an tsajel lok'el te banti wen lek, sok banti wen yax yu'un jich ma' xbaj ya'bey chamel te yantike.
7. Te kapele, ya sk'an ts'unel, ja' ya sk'an te banti ay sanul, sok wen lek slumil.
8. Ya sk'an ts'unel te kapel k'alal ay ja'al yu'un jich lek ya xch'ij, jich bit'il ta junio.
9. Cheb metro sjamalil ya sk'an yil sbaj ta jujutejk'.
10. Tame la yich'ix ts'unel te kapele, ya sk'an ak'entayel yu'un jich ma xpimub ya'malel.
11. Tame jajch ta ala muk'ubele ya sk'an poxtayel yu'un jich ma xlaj ta chan a.
12. Ya xk'ax bayel ja'wil, yu'un ya yich' tulbeyel te site.

13. Najil ya xjajch yak’ xnich, te abi ya xjajch yak’ sit.
14. Tame jajch yak’ te site, najil ya xlok’ xyaxal, te abi ya xlok’ te sk’anale.
15. Tame k’anub ya sk’an tulel, yu’un jich ma xtakij sok jich ma yelk’anik a.
16. Tame la yich’ tulel te sit, ya sk’an tsobel, ya yich’ juch’el yu’un ya xlok’ te spate.
17. Tame la yich’ juch’el ya sk’an maliyel jun k’al o ajk’ubal yu’un jich ya yich’ pajubtesel.
18. Ta yan k’al ya sk’an ya yich’ sapel ta wen lek yu’un jich ya xlok’ te spajal.
19. Tame la yich’ sapel ya sk’an k’iyel ta k’al yu’un jich ya xtakij abi.
20. Tame takij ja’ chikan bin ya yich’ pasel sok, tame ya yich’ chonel o uch’el.

Slajib k’op

Ja’ ts’umbalil ini muk’ sk’oplal tey ta lum Takinwits. Tey me ya yich’ tajel a te tak’ine.

Ja’ ini a’telil, ja’ la yich’ pasel yu’un ya yich’ na’el te bin stuk te kapel te ta lum yu’un Takinwits. Jaxan ini la yich’ pasel ta lajtsalajts yu’un jich ya yich’ na’el a te bintik ya sk’an pasel.

Pas moch

Martín Sántiz Méndez

Yak’el ta na’el stojol

Ja’ ini a’telil la yich’ pasel yu’un ya xk’ot ta stojol te ants winiketik te mach’atik ya smulan sk’oponel te jun yu’un ya sna’ik stojol te sp’ijil snopojibal yu’un te namey jme’ jtatik, jich bin ut’il stalel skuxlejalik.

Ay jtul jtatik te ya yak’ ta na’el stojol te bin ut’il ya yich’ pasel te moch, ja’ sbijil Jacinto Sántiz López, ay ta kuxinel ta jpam lum sbijil Ejido Santo Tomás, wentaimbil yu’un Ocosingo, Chiapas. Jich kana’ik stojol te mach’a la xcholbon ja’ i k’op ini, yu’un jich ya yich’ pukel ta wojk’owojk’ lumetik te stalel sk’ayinel te jlumaltik.

Sk’oplal te moch

Te moch tukin yu’un te namey jme’ jtatik sok yakal ta tukinel k’alal ora ini. Ay bayel stuk: ya yich’ ich’el bael ta tul kapel, ya xtun ta sapel ixim, ya xtun ta yawil pak’, sok yantik xan.

Ta jlumal sbijil ejido Santo Tomás, ma'ba ya smanik te moch yu'un tey ya yich' meltsanel a. Jaxan yakalix ta ch'ayel te snopojibal yu'un te namey jme' jtatik, ta skaj te kolel ch'ijeletik te ma'yukix ich'el ta muk' yu'unik, ya skuyik te ma'yukix sk'oplal te bin ya spasik. Yakalix ta ijk'itayel spasel te talel kuxlejalil.

Bitik ya xtun

Ya yich' lejel te ste'el te chanib, ja' jun bits'il yaxal jalal. Ya yich' bojel ta jujun metro te ste'ele.

Ja' nix jich ya xtun te kuchilo yu'un ya yich' josel lok'el spat te chanib ta jujun p'ij, ja'tik ini te bintik ya xtun yu'un te k'alal ya yich' pasel te pajch moche.

Te bin ut'il ya yich' pasel

1. Najil ya yich' lejel te ste'el te chanip', ya yich' bojel talel.
2. Ya yich' josel lok'el te spat te chanip'.
3. Ya yich' p'isel jo'eb *centimetro* ta jujun p'ij.
4. Ya yich' lok'esel chanwojk' te ste'el te chanip'.
5. Ya yich' xan lok'esel jp'ij yu'un ya yich' sepel ta olil.
6. Ya yich' ch'alel spisil te bin sepel ta olil

7. Teme laj ta ch'alel te bin sepel ta olil, ya yich' puxel ochel ta yutil.
8. Ya yich' chukel lek te sti'il te moch.

Slajibal k'op

- Ja' ini ts'ibabil jun la yich' pasel yu'un jich manchuk ya xch'ay te bin ut'il ay te stalel jlumaltik swenta sp'ijil sjol sk'abik, jich bin ut'il spasel te moch.

- Ja' yu'un ya sk'an ya jna'ulantik te tulan sk'oplal te stalel xkuxlejal te jme' jtatik. Ma'ba ya smanik te moch, ya sk'an ya jnoptik spasel ek yu'un jich ma' xch'ay a te stalel xkuxlejalik. Jkanantaytik te snopojibal yu'unike.

Tsitswanej k’opetik

Ch’ayel yu’un ch’ajal pox

Artemio Cruz Cruz

Jun k’ajk’al cheb keremetik bajtik ta yilel k’in tey ta lum sbijil Tacuba Nueva. K’alal a lok’ik bael ta snaik, muken a lok’ik bael yu’un ma’ x’ilotik yu’un a te sme’ statike. Ja’ in cheb keremetik mero yamiko sbaik, jun ya xbenik ta spisil ora, ja’ yu’un jich lok’ik bael ta ajk’abal ta yilel te k’in.

Sakub k’inal ta xchebal k’ajk’al, jich jajch yal te j’a’telpatanetik yu’un ay mach’a chamenix ta bej; jich jajch xcholik te mach’a smolol ta yuch’el te kerem te chamenixe.

Jich la yal te mach’atik la yil, yu’un te sjoyinejik ta yuch’el ja’ in cheb keremetik. Jich jajchik ta jojk’obeyel yu’un te j’a’telpatanetik teme mero ja’ik nix a te milawanike. La sjak’ik yu’un te yuch’ojik a, ja’ yu’un la ya’beyik te’ ta sjol. Jich te cheb keremetike tsajkik bael, chukbilik bael ta ch’ajan yu’un te polesiaetike.

Tey ta ministerio publikoe a'bot la ya'bilal xchukelik, ja' jo'lajuneb xcha'winik ja'bil. Jich te sme' state jilik ta tulan mel o'tan, te skeremike ma' la xch'unik komel; yo'tanikuk te ay bit'il ya xlok'ike, bin xan k'an yutik, ayikix a ta ja' ini wokolil ta skaj te yuch'el te ch'ajal pox, ma' la xch'unik te komele.

Ja' yu'un te ch'ajal pox ya me sts'ilajtes te joltik, ya yak' jpastik te bin ma'ba lek ta pasele.

Te jlumal Takinwits

María López Guzmán

Te jlumal Takinwits wen lek sok wen t'ujbil yu'un ay to nix cha'oxtejk' te'etik, sit te'ak'etik sok cha'oxkojt chambalametik jich bit'il: ja'mal mutetik, ja'mal chitametik, chojetik, ts'i'etik, kawuetik, wakaxetik sok yantik xan. Tey ta lum ma' to ayuk bayel te yakal ta ts'etel sok ta chonel te te'etik, yu'un te yajwal lum sna'ojik te ja' ya ya'botik kich'tik ik' ta spisil ora te jayeb k'ajk'al kuxulotik li' ta sbaj te ch'ul balumilal. Ja' yu'un jich te yajwal te lum ma' xyixtalanik jich nax te te'etik, ja' to ya sts'etik teme yu'un nix ta melel ya xtun yu'un a, jich bit'il ya spas xujt'uk snaj sok teme ma' xujt'uk si' ta yutil snaj sok yal xnich'nab.

Ja' nix jich te yajwal lum k'ayemik ta a'tel ta jujun k'ajk'al, jich bit'il ak'in kapel, selab, ts'umbajel, k'alajel sok yantik xan. K'alal ya xlaj yo'tanik ta k'alajel k'ayemik te jlumaltik ya xchik' te ya'telik, jaxan ay

cha'oxtul te ma' sna'ik skanantayel te k'ajk'e, jich yu'un ya slok'esik tojkal. Te xch'ailel te k'ajk'e ya xbajt yuts'in te ik' te ya kich'tik ta jujun k'ajk'al.

Ja' yu'un li' ta jlumaltik k'ax bayelix te chamel ta skaj te ma' jna'tik xk'uxutayel sok kuxinel li' ta sbaj balumilal. Ta ora to ma'yuk mach'a yakal stijbelotik te ja'uk ya jpastik te bin lek yu'un te jkuxlejaltik, jich bit'il sts'untiklanel tut te'etik, te manchuk bayel ya jch'ojtik k'a'pal. Lek te ya jtuntestik spisil te bin ay ta chonel, jaxan yakuk nix jtsobtik te sk'a'palel yu'un jich ma' xkuts'intik a te ch'ul balumilal, jich bit'il yok ja'etik, yu'un manchuk jlajimbeytik xkuxlejal te tut chambalametik te kuxajtik tey a, jich bin ut'il: chayetik, nep'etik, xexetik sok yantik xan.

Te bin ya xju' ya jpastik teme tsobajemix a te k'a'paletik, ya spas ya jatlantik ta chajpachajp, jich bit'il yan ban ya kak'tik te spisil te bintik ya xk'a': spat nalax, spat wale', spat mango, sok yantik xan. Ja' nix jich ya jatik te binti ma' xk'a': limetaetik, nailoetik, tak'inetik, sok yantik xan. Te k'alal wojk'owojk' ayix a, spisil te bintik ya xk'a' ya spas ya jtuntestik te k'alal ya ka'tik ts'umbajel jich bit'il sts'unel itajetik: tsajal jol itaj, kulanta, werux, sok yantik xan. Yan te spisil te

bintik ma' xk'a' –latajetik, yawil chi'il ja'etik, limetejetik– ya xju' ya jchontik yu'un ya x'ach'ub talel o ya spasot ta yantik xan, jich bit'il baltejetik, jayetik; yu'un jich ma' kuts'intik a te ch'ul balumilal sok jich lek jkuxlejaltik ta spisil ora te kuxulotik li' ta balumilal.

Te yabakul ja’

Domingo López Gómez

Te jun ini ya yak’ ta na’el stojol bistuk wan te ja’ bayel yabakul sok binti wan ya ya’botik ta spatilal.

Yo’tik ini te jkuxlejaltik ma’ jna’tikix xk’uxutayel, ya sk’an ya yich’ nopel bit’il wan ya xju’ jkoltaytik te ja’etik, yu’un ja’ bayel sk’oplal stukel. Te lum Takinwits yakalix ta jajchel bayel swinkilel, ma’ pajalix bit’il te namey k’inal.

Te jme’ jtatik te namey k’inal ma’ la ya’beyik yabakul te ja’, sok ma’ba la stunik te bintik ma’ lekix ta lok’el talel, jich bit’il xchik’obil ja’mal, smilubil chanetik, skoltesejibal awal ts’unubiletik; ja’tik ini ja’ nax me ya yuts’in te lum k’inal. Teme ya yich’ malel ta ja’, ya me smil te chambalametik te tey ayik ae, jich bit’il: chayetik, xexetik, puyetik, nep’etik. Ja’ nix jich teme ya jwe’tik, ya me yuts’in jbak’etaltik. Ya xju’ ya ya’botik obal, k’ajk’, simal, sok yantik xan. Ja’ yu’un tulan sk’oplal te ya jk’uxultaytik te ja’etik.

Ja’ nix jich ya sk’an lejel yawil k’a’pal yu’un tey ya kak’tik te binti ya jtukinlantik, jich ma’ jch’ojlantikix ta bayuk, melel teme jich ya jpastik, k’alal ya xtal ja’al ya suktiklan beja’etik sok tojik bael ta muk’ul ja’etik.

Te bats'il k'altik

María Leticia Ordoñez Gómez

Ta jun ini ya yich' cholbeyel sk'oplal te bin ya spas te me'il tatil namey k'alal ya sts'unik te ixime, ja' me te we'el uch'balil te k'ax tulan sk'oplal, ma' ja'uk nax ta komonal yu'un San Antonio Bulujib, jaxan bayel lumetik xan.

Te namey ma' laj sts'unik ixim teme ma' laj yich'ik ta muk' te skostumbre te jme' jtatik. Te bin nail ya spasik ja' laj te sk'oponel Kajwaltik ta jun yutil ch'en, yu'un laj jich lek ya xk'ojt a. Ja' laj jich ya spasik yu'un ya stajik a te swe'elike. Te k'alal ya x'och spasik te k'in yu'un te k'altike, nail ya xchap sbajik jo'tul mamaletik te mach'a ya sna'ik resal. Ja'ik nix ya stsob stak'inik yu'un ya smanik a te bintik ya xtujun yu'unike. Te k'alal lek ayix a te bin xchajpanojik ya smaliyik ya staj te sk'ajk'alel te ja' nix slejojik. Teme k'oyik te ta k'altike, ya yich' pasbeyel sk'inul, ya xkux yo'tanik ts'inuk, tey abi ya x'ochik ta resal, komo jich te skostumbre te jme' jtatik; ya stijik bats'il k'in.

Tey laj abi, teme la sts'un te skantelaike, ya la x'och sp'isbey sbajik jujun xujt'uk trawo, ja' te pox ya yalik, sok ya la xchik'ik sibak te ja' senyaul te ya xjajchix te sk'oponel te Kajwaltike, jich ya yalik te mamaletike.

K'alal k'axix tut ts'in aje, te me'el mamaletik ya x'och slej yawilik banti ya xkux yo'tanik. Teme chapalikix aje, spisil ya skejan sbajik ta sit te ch'ul krus yu'unik, jich ya xjajch sk'oponik te Kajwaltik ta stulutul te mamaletike. Ya sk'ambeyik te Kajwaltik te lekuk ya xk'ojt te k'altik sok te yantik sts'unubike.

Teme laj yo'tanik, ya slej yawilik banti ya spas xjujkajik, ya slejik jtul mamal te ja' ya ya'beyik sp'is te ala pox. Ta yorail nix ya x'och xchik'ik sibak te ja'ix senyaul te lajix yo'tanik ta sk'oponel te Kajwaltike.

Te mamaletik sok te winiketike ya yik' bael yinamik. Ya yich' bajel swe'elik te ja' bats'il mut paybil bajel yu'unik, ya x'och spukbey sbaj te swe'elik sok nix te chi'il ja' te ya yuch'ik. Teme laj yo'tanik ta we'el, te jpas k'inetik ya x'och xchajpan te sk'inik. Te mamaletik ya x'ochik ta ajk'ot sok yinamik te ban k'alal ya xju' yu'unike. Teme laj yo'tanik ta ajk'ot ya stsobik spisil te bintik a tukin yu'unike, ya yich'ik talel sujtel. Teme jul ta slumalike, ya stsob xan sbajik jts'inuk ta slajinel te we'elil te kom xan yu'unike.

Jich laj ya spasik jujun ja'wil te k'alal ya spas sk'al te mamaletike, jaxan yo'tik ma'yuk mach'a jich ya spasix yu'un te ma'yuk mach'a ya xjukawanix. Yo'tik ma' spasikix, ma' xyich'ikix ta muk' te skostumbre te jme' jtatik.

K’opetik te binut’il ya xju’ jpastik xan te sk’oponel Kajwaltik yu’un te k’altik

1. Yakuk yich’ tsobel ta k’op te mamaletik te jayebik te ya sk’anik xan te sk’oponel te Kajwaltik yu’un te k’altike.
2. Yakuk yich’ albeyel te muk’ul ch’ieletik te ayuk bit’il ya spasik tulan wokol yu’un ya spasik xan yan welta, yu’un jich ya sk’anik ek te alnich’nabetik te yakik ta talele.
3. Te ayuk bit’il ya snojptesik te ach’ix keremetik ta spasel te k’in yu’un te k’altike.

Xcholobil kuxlejaletik

Skuxlejal José Manuel

Ja' jbil José Manuel. Ayinon ta Takinwits ta cheb yu'un yujil septiembre ta ya'wilal yu'un 1995. K'alal ayinon, te jme' k'ax swokol ku'un. Ay tul tam alal sbijil Rosa Hernández Santis, ja' tul me'el te wen lek la stamone. K'ax yo'tan ta yilel te jme'e.

Te jtat ja' la swentajinon k'alal ayinon ae, la slejbon jk'u' sok jwex, ja' nix jich te jtat la slejbey slojp' tsuy yu'un ya yuch' te jme'e. K'ax te k'ajk'aletik, te jme' ja' la swentajinon, la ya'bon jchu' te k'alal ya x'ok'one. Te jtate la swentajinon jo'tik te k'alal wayalon jo'tik sok a te jme'e; la skanantayon jun semana, ja' to bajt ta a'tel a te k'alal jajch te jme'e. Te jnan sbijil María, k'ax swokol ta smak'linelon jo'tik.

Te k'alal jajchik ta slejel te jbile, la ya'ay tul jbankil te ja' sbijil Manuel, te jbankile la sk'an sjelol. Te jtat sok te jme'e ochik ta ya'antayel teme leke. Jich la ya'bonik jelolin te jbankil.

Te k'alal lok'on jun ja'wile jajchon ta xjuxel kit. K'untik jajchon ta bel. Te jme'e ya yilon ta jujun k'ajk'al teme ma' xyalone, sok ya smak'linon teme ya xwi'najone.

K’alal ochon ta cheb ja’wil ya xbenonix a, bayuk banti ya xbon; ya to xchu’unon abi. K’ax te k’ajk’aletik jul ta k’inal kijts’in, jich te jo’one ma’ba la ya’bonikix jchu’ a.

Te k’alal ochon ta oxeb ja’wil ya jna’ix a te jme’e. Ay yan alal spetojix a. Jich te jo’one ya kok’etay jba sok ya sojk jol. Ay la xch’ajtayonik ta ich sok pom yu’un te lom sojk te jole. Jich k’untik jajchon ta xiwel te ya xch’ajtayonike; jich k’ax te k’ajk’aletike, k’untik jajchon ta tajmal jtukel sok jotak.

Jun welta la ya’bonik machit ta jol, te jme’e la yik’on bajel ta ora ta snail poxil yu’un ya xpoxtaybonik te kejchene. Jich te k’alal la sts’isbonik ok’on yu’un te xk’uxule, jaxan ma’ba la jxi’ te kejchene, la nanix jt’un ta tajmal a te mach’a la yejchentesone.

K’alal ochon ta chaneb ja’wil la yak’onikix ta snopel jun yu’un alaletik a. Ta xjajchibal uj ma’ la jk’an te snopel june, ya x’ok’on sok ya xiwon a. Jich te jme’ sok te me’ jnojpteswaneje ya slakonik ta paleta sok chicharin, jich k’untik jajchon ta k’ayel ta yutil te snaul nopjune. Cheb ja’wil la ka’bey nopjun tey a. Wokol la ka’ay te cheb ja’wile, jo’okonix ya ka’ay a te mach’atik ya xlok’ike.

Jich la staj yorail te lok'one, bujts'an nax k'inal yu'un te ya xlok'on jo'tike. Jajch jnop jo'tik ajk'ot ta nopol slajib te nopjune. K'oy sk'ajk'alel, te jo'one wen yach'il jk'u' sok jwex yu'un te ya xmojonix ta sbajbiyal yu'un primaria, jich bujts'anij k'inal la ka'ay a te k'alal k'axone. K'an yak'onik ta concurso ta Ocosingo, ochon ta wen ok'el.

Mojon ta primero. Wokol yal te Kajwaltik ma'yuk ban a jilon, ja' yu'un wakeb nax ja'wil la ka'bey te nopjune. Ta slajibal ja'wil jajchon jo'tik ta snopel ajk'ot sok ta slejel jalaltat jo'tik, te ja' la sniton jo'tik k'axel ta stsakel te jun jo'tike. Jich te jo'one wen bujts'an k'inal la ka'iy.

Jich la staj sk'ajk'alel te binut'il a ochon ta secundaria, ja' la jtsaj te Emiliano Zapata sbile. La staj yorail te k'oy sk'ajk'alel te bin ora ya xjajch te nopjune. La kich' albeyel jo'tik te li' ta snaul nopjun to ma' sk'anik te jun nax jpak' jo'tike jich bit'il ya spas te yantik snaul nopjune. "Te ak'u' apak'ik keremetik, lek me teme poko'ixe, manchuk me ch'i'em, ja' nax swenta teme sak'bile", —xchi jk'oplal jo'tik.

Te sbajbial k'ajk'al snopel june xiwon ta yalel te k'alal la kil te jo'take, jaxan k'untik a ch'ay. Te k'alal nopol

xlok'onix jo'tike k'oy te wokolil yu'un te la spojik te sk'inalel te snaul nopjune. Jich yu'un te jclausura jo'tike la jpas jo'tik ta snaul nopjun yu'un te Bartolomé de Las Casas, te ja' jun pajal ya x'a'tej sok te secundariae.

Ta spatilal ochon ta snaul nopjun yu'un Bartolomé de Las Casas, te ja' ban ayon ora to. Ya jk'ambey te Kajwaltik te yakuk skanantayon xane, ak'a sjokinon te cheb xan ja'wil ku'un li' ta snaul nopjun to.

Ja' nix jich te nojpteswanejetike ayuk ya yich' xan sp'ijilik yu'un pajal ya xp'ijubotik bael a.

Skuxlejal Ricardo

Ricardo Pérez Gutiérrez

Jo'on ayinon ta sk'ajk'alel chaneb xcha'winik ta yujil junio ta ja'wil 1993. Ma' jna' banti la sjulteson te jme'e. K'alal julon ta sakal k'inal bayel a ok'on.

K'alal ma' to xjulon, te mach'a la stamon ja' sbijil Isabela Pérez Hernández, ja' sme' te jtat. Te k'alal la sjultesonix a te jme' bayel la yuch' puk'bil ich yu'un bujts'an k'inal nax ya ya'a, jich k'ayemik stukelik te antsetik te ya ya'beyik sbaj yuch'ik puk'bil ich. K'alal lok'ix cheb k'ajk'al och swejtesbonik jbijil ta komon sok te mach'a bin kutojlan, jich te jnan te la stamon ja' nix och stsumbon jkantela.

Te jme' bayel welta la sjeltayon te k'alal bayel ya jchuxtay jba sok ja'lan bayel la ya'bon jwe'el te k'alal tuton to a. Te jtat ja' nax stukel ya slej te we'elil k'alal ma' to xjajch te jme'. Jich ta k'unk'un ch'ijon talel.

K'alal lok' jun ja'wil muk'onix tebuk a, xkotkononix a sok ma' xi'onikix xkuchel; chikan mach'a ya xkuchonlan ta spatik. Te jme' ja'lan la sjeltayon teme

ay banti ajch'emon sok ja' nanix ya yilon teme ay bin k'ux ya ya' te jbak'etale.

K'alal lok'on cheb ja'wil yanix kilel a, sok kaj jnopix bejel sok ya xbenonix lek a, sok xan kaj jnop k'op jich ta k'unk'un la jna' bajel k'op, sok nix te kala me' laj yijk'itayon jilel xkuchel ta skaj te ya jna'ix bejel, jich spisil ja'wil laj snojpteson bajel te kala me' sok te kala tat.

K'alal lok'on ta oxeb ja'wil ya jna'ix lek k'op a sok ya xbenonix ta jtukel a, chikan banti ya xlok'onlan ta tajimal sok jmololab ta alalil. Jaxan bayel welta la jmajlan jba jo'tik ta skaj yu'un te ya jpojbey jba te kixtab jo'tik.

K'alal lok' chaneb ka'wilal, te jme' jtat la yotsesonik ta nopjun ta prescolar ta ja'wil 1997. K'alal ochon ta nopjun ta yujil agosto, te sbabeyal k'ajk'al ochon ta ok'el. Te kala me' bajt yak'on jilel, jun semana la sjokinon te k'alal ayon ta snopel june. Jich ta k'unk'un k'ayon jilel jtukel ta prescolar; bayel bin la jnop spasel, jich bit'il spasel ixtabil sok xan bit'il ya xk'opojlan letraetik. K'alal nopol ya xlok'onix ta prescolar, och smambonik jwex sok jtep. Jich k'alal ta yujil julio lok'on sok jmololab, patil jilon jo'tik ta kux o'tan.

K'alal ochon ta sbajbial ja'wil yu'un primaria ta yujil agosto ta ja'wil 2000, ja' nix jich och jnop sk'oponel jun, jaxan te jnojpteswanej lon bol, bayel welta la ya'bon sincha. Ja' nix jich pasbot ek te jmololab. Jich spisil ora la spas te nojpteswanej; k'alal lok' ja'wil ma' k'axon ta skaj te lon bol te nojpteswaneje.

K'alal ochon ta xcha'kajal ta ja'wil 2002, yanix nojpteswanej; stukel ma' bol, wen lek ya xnojpteswan. Jich spisil ora la snojpteson jo'tik, jpisil a k'axon jo'tik ta yoxkajal ja'wil.

K'alal k'axon ta yoxkajal ja'wil ta ya'wilal 2003, te nojpteswanej k'ax lek ya yak' nojptesel sok ya xchol ta lek te bin ya ya'bon kil jo'tik, sok nix te jmololab bayel welta la kutlan jba jo'tik ta skaj te ya jmulan jo'tik te ixta' pelota.

K'alal k'axon ta xchankajal ja'wil ta ya'wilal 2004, ja' nix la snojpteson te nojpteswanej te la ya'bon ta yoxkajal.

Ta lajuneb xcha'winik ta yujil abril, te jo'on ma' la jlajin sjunal ja'wil, bon ta a'tel ta yantik lum ta xchonel biluketik. Te nojpteswanej la yik'on koel sujtel ta nopjun, jaxan te jo'on ma' la jk'anix. Patil te jme' jtat

la yik'on koel sujtel. Cha'ochon xan yan welta, la jcha'jach xan te xchankajal ja'wil. K'alal la jach te nopjun la jlajinix sjunal ja'wil.

Te k'alal k'axon ta sjo'kajal ja'wil ta ya'wil 2006, la slejik mach'a ya xjil ta escolta yu'un ya snopix bajel k'alal ya xlok' smololab yu'un swakkajal ja'wil. Jo'on la yijkitayonik ta escolta sok yantik jmololab. K'alal och jnop jo'tik te escolta bayel jxiwel jo'tik ta skaj te ma' jna' jo'tik spasel. K'alal nojpix ku'un jo'tik ma'yukix jxiwel jo'tik a.

Te k'alal k'axon ta swakkajal ja'wil ta ya'wilal 2007, bayel bin la jpas jo'tik sok jmololab: la kuts'in jba jo'tik, bayel la jmulan jo'tik ixta' pelota. Ts'akay ku'un jo'tik te snopel june, lok'on jo'tik; ma' la jokinix jba jo'tik ta skaj te bajtik ta yantik snajul nopjun.

Jo'on nax la jnop te banti ya xbon ta nopjun. Te jme' jtat ma' la yak'onikix ta secundaria, jo'onix sok ko'tan ochon ta snopel te june. Ochon ta secundaria ta jlumaltik Takinwits, te ja' sbijil "Emiliano Zapata". K'alal ochon bajel ta secundaria ta ja'wil 2008 bayel bin la jnop.

Te k'alal k'axon ta xcha'kajal ja'wil ta ya'wil 2009, bayel bin la jnop sok te jmololab, Bayel welta a we'on jo'tik ta komon.

Te k'alal k'axon ta yoxkajal ja'wil ta ya'wilal 2010, la ka'bey yipal te nopjun. Bayel bin la jnop spasel. Jich k'ax ku'un oxeb ja'wil ta secundaria.

K'alal lok'on ta secundaria, ma' ochon ta nopjun ta ora, la jkejchan junuk ja'wil ta skaj te ma'yukix tak'in yu'un ya jkoltay jba a. Bon ta chombajel jun ja'wil. Yo a sujton kojel. Ochon xan ta nopjun ta prepa sbijil "Bartolomé de Las Casas" ta ja'wil yu'un 2012, ja' jich ayon ta prepa ora ini.

Te k'alal ayon ta bulucheb ja'wil bayel a ixtajon jo'tik sok jmololab, jich bit'il ixta' kanica, ja' bayel la kixtan. Bayel welta la jmaj jba jo'tik ta skaj te bayel ya kelk'ambey jba jo'tik. Ja' nix jich te k'alal ya xnajkajon ta naj ya jtsob jba jo'tik sok jmololab yu'un ya xbon jo'tik ta mil mut ta yan kapelal, jaxan xiwel nax ya xjulon ta jna jo'tik ta skaj te ya yuton te jme' jtat jo'tike. K'alal ya yik'on bajel ta kutsi' te jme' ma' jk'an; bayel welta ya xjilon ta na, k'alal ya xjul tal ay ma' nakalon a yu'un baemon ta tajimal o ta nuxel ta muk'ul ja' sok jmololab.

K’alal la jtsakix lajchayeb ja’wil, muk’onix ta ilel, bayel la kixtalan papalote sok bayel welta la jtsakbey lok’el yilera te jme’e. Bayel la yuton.

K’unk’un te jtat jajch yik’on ta yak’entayel k’altik. Te jtat la xcholbon bit’il ta pasel sok jajch snojpteson ta spasel biluk a’telil, jich nojpon ta a’tel yu’un te jtate.

Skuxlejal Alfredo

Leticia Encino Jiménez

Ta sk'ajk'alel cheb yu'un noviembre ta yawilal 1988 ayin jtul kerem te ja' sbiil Alfredo, ta lum Altamirano sk'inal Chiapas.

Te sk'op te sme' state ja' ya yalik te bayel ya stsajk ta chamel sok nix bayel ya x'ok'. K'alal stutinal to talel a, lum x'ilin sok te sme' state, te sbankiltake; lum bol ya yak' sba, sok lum bayel ya sojk sjol, jaxan ay te yutsil yo'tan.

Te Alfredo ma' smulan teme ay mach'a ya xch'ik sba ta skuxlejal sok ma' smulan te ya yich' utel, ja' yu'un lum bayel ya x'ilin te k'alal ya x'utot, k'alal ya sojk sjol bayel ya xjajch ta utaw, ja' nix jich ya yut sme' stat sok te sbankiltake. Ta yalalil ma'yuk mach'a lek la sjokin ta tajimal ta skaj te chopol stalele, ja' nax ya sk'an ya x'ayin sok te mach'a jich pajal stalel soke.

K'alal la staj wakeb ja'wil la yak'ik ta nopjun, jaxan k'alal te ayix a ma' la smulan ta skaj yu'un te makal nax ya ya'ay sba. Te binti ya smulan ja' te ayuk ta beel ta

bayuk nax. Te ta nopjun k'ax ma' lek te stalel, ma'yuk mach'a ya x'a'bot xiwel yu'un, manchuk me ja' ya x'utot yu'un te nojpteswanejetike. K'alal yorajil te nojptesel, ay ma' x'och; jich stalel, ma' p'ij la yak' sba ta snopel te june.

Te p'ijubteswanejetik ta yawil nopjun la sk'asesik jujun ja'wil, ja' to k'alal laj yu'un te sp'ijubtesel, jich la spasik ta skaj te ma' la sk'anikix snojptesel yu'un ma' smulambeyik te stalele.

Te ta swakebal ja'wil te och ta snajul nopjun, bayel welta ma' och ta skaj te ja' nax ya sk'an te yakuk xbajt ta smilel ja'mal mutetik, manchuk nix ya x'och ja' nax ya sk'an yuts'inel te sjo'tak ta nopjun. Jich te jnojpteswanejetike ya xbajtik ta sna yu'un ya xcholbeyik smul ta stojol sme' stat. Ja'ik into k'ax bayel ya x'ilinik ta stojol te tut kerem, ja' yu'un ma' smajik, jaxan ma' nix ja'uk yu'un komaj yo'tan a.

K'alal la sta lajchayeb ja'wil, muk'ul keremix a, laj yu'un te snojptesel ta yawil nopjun, jich nix la yak' ta ilel te stse'elil yo'tan yu'un k'ax bujts'an k'inal la ya'ay.

Ta skaj te ma' la smulan te nopjun, ja' yu'un ma' ochix yan welta, ja' nax och ta a'tel ta bayuk nax. Najil och

cheb oxeb ja'wil ta ts'is tepiletik ta bayuk. Patil och ta a'tel ta banti ya xchonik biluketik. Te bin la spas ja' te ya xlok' yak' ta najetik te binti ya xk'ambotike.

Tey a a'tej bayel ja'wil. Ja' to k'alal jun k'ajk'al la staj sba sok jtul winik te la sjuk bael ta a'tel ta yan lum sbiil Tila. Te Alfredo muk'ul keremix a.

K'alal k'ojt ta Tila, bayel ja'wil a'tej sok te winik. Tey la smulan jtul ants, jaxan ma' la yich' ta wenta te ay smamalal sok nix jtul yal; bajt yo'tan yu'un te la smulan. K'alal la sk'opon sbajik, bayel welta te ants la sk'an bajt sok te Alfredo, jaxan la yalbey teme ya sk'an ya swentajin te jtul alal yu'un. Te Alfredo ma' mero la smulan te binti albot. Ja' yu'un sujt bajel ta sna ta Altamirano sok te sme' state.

K'ax cheb oxeb ja'wil, k'alal ma' yakal sna'belix a te antse, k'oy ta tajel yu'un, tey la sna' stojol te yu'unix ya smulan a, jich jil ta kuxinel sok ta sna te sme' state. Ta xjajchibal te xkuxlejal ta xchebalik k'ax lek la yil sbajik, jaxan patil te ants ma' la smulan te stalel te Alfredo, sok ma' la sk'an x'ayin sok ta skaj te lum bayel a'tel ya spas, te ma' ja'uk k'ayem ta spasel, ja' nix jich te Alfredo ma' mero lek ya yil te alal, yu'un ma' ja'uk yu'un. Jich k'un ta k'un jajch ta wokol te yermanotak,

te Alfredo k'ayem nanix te lum k'ajk'al winik ya yak' sba. Jajch xchajpan te wokol yu'unik sok utomba sok nix baeltik ay smajelal. Jich bayel ja'wil kuxajik sok utomba ta jujun k'ajk'al, ja' yu'un te ants sujt bajel sok te yan smamalal, jaxan te Alfredo bajt staj tal yan welta yu'un k'ayemix sok ta kuxinel a. Jich bayel welta la spasik, ja' to te k'alal la sna'ik stojol te ants ayix ta chamel te ja' yu'unix te Alfredo, ja' to jich komaj tebuk yutbel sbajik.

K'alal jul ta balumilal te snich'an te Alfredo, k'ax bujts'an k'inal la ya'ay, tey jajch snop te lekil winik ya yak' sba, jaxan te yinam ja' te ma' lek jajchix ta ilaw. Te Alfredo ja' jtul winik te ya x'a'tej ta lek, bayuk a'tej, manchuk me ta chombajel, yu'un ma' xk'exaw ta bin spasel sok ma' xi' te tulan a'tel, ja' nax te stalel te ma' lek ya yak' ta ilel. Ja' yu'un ijk'itayot yu'un te yinam, te binti lum k'ux la ya'ay, ja' te bit'il ik'bot bajel te tut snich'an te bayel ya sk'an.

K'alal ma' to ijk'itabil yu'un a te yinam yakal snopbel te ya sjelontes te stalel, yu'un ya ya'bey lek xkuxlejal te yinam sok nix te snich'an. Jich nix kuxin cheb oxeb ja'wil sok, ja' yu'un jich k'an stajik cha'tul alal, ja' nax yu'un te Alfredo lok' bajel ta a'tel ta namal lum, jaxan

ma’ la yil te yinam, tsajk ta tulan chamel, ja’ yu’un k’ax te tut alal. K’ax te ujetik, te ants jajch ta lekubel, jaxan ma’ jalajix sok te Alfredo. Te ants sujt bajel sok te yan smamalal.

Te Alfredo k’alal stukel ayix a la sna’ stojol te ja’ nix smul, ta skaj te ma’ lek te stalele; ja’ yu’un tey jajch sjelontes te skuxlejal. Ta ora ini lon lek te stalel. La spasix sna yu’un lek ya xkuxin a, ja’ nax swentajinoj te ya ya’bey stak’in te tut alal yu’un. Te Alfredo, jtul winik te stukel ayix, ja’ nax yakal ta a’tel ta yan lum, yu’un ya skoltay te sme’ stat, jich yakal ta kuxinel yo’tik.

Te skuxlejal te mamal Marian te kuxinem ta San Antonio Bulujib

Mariano Guzmán Espinoza

Te namey te mamal Marian, ayin la ta k'inal ta lajuneb yu'un junio ta ya'wilal 1940, tey ta lum yu'un K'ankujk. Te bit'il ayin ta k'inal k'ax bayel la ya x'ok', jich la a k'ax k'ajk'al yu'un.

Te k'alal la staj cheb ya'wilal, och la snop bel te mamal Marian sok la ya xtajin ta ajch'al te bit'il ya yak' te ja'ale. Jun k'ajk'al la la yak' tulan ja'al, jaxan te mamal Marian lok' la ta ixta' ta ajch'al, tey abi yal la kojel ta ajch'al, tey la jawal jilel a te mamal Mariane, och la ta ok'el. Lok' la talel te sme'e, och la yich' majel, jich la yu'un ma' lok'ix ta ixta' ta yan welta.

Te mamal Marian te k'alal la sna' k'inale, ma' la ayuk stat, yu'un la te nameye kajaj la ta skawu, yuch'oj la a, och la ta animal te skawue, jich yu'un ch'ay la kojel te state, k'ojt la smaj sjol ta ton, jich yu'un ma' la stij sbaj k'oyel te state.

Jun k'ajk'al ja' te sme' te mamal Mariane albot la yu'un:

—Tatil, ja' i ja'wil ini ya me apasbey yawil k'altik yu'un me ma' xka'iytik wi'nal a, ma'yuk me jtak'intik ya jmantik a te ixime, ja' yu'un ya kalbat k'op ini.

—Jichuk, ya jpastik te k'altike, ya jpaslan k'axel ta jujun ja'wil —xi la ta yalel te mamal Mariane.

Jun k'ajk'al te mamal Marian nujpun la sok te Xaw Ernantes Mentosa; waklajuneb ya'wilal a te mamal Mariane. Te sme' te Mariane bajt la sk'opombey te sme' stat te ach'ixe. K'alal k'ojt la te sme'e, och la xcholbey te bit'il ja' te skerem te la yik'bey lok'el te ach'ixe; jich yu'un te sme' stat te ach'ixe laj la yalik:

—Lek ay, ya ka'aytik te ak'ope. Lek te bit'il tal awalbotike, yu'un ja' te wojeye yakal jcholbel jo'tik te ach'ixe. Ja' nax ya kalbat k'axel te ta yan k'alile ya awich'botik talel jun tsuj te ya'lel wale' kapbil ta yajal ja', ya jk'antik jun jay sakil sok ich, jun tsuj tembil may, sok wakeb reja chi'il ja' —xi la ta sk'anel te sme' stat te ach'ixe.

Jich la te sme' te Mariane sujt la talel ta snaj, och la yaltiklambey te yermanotake. Te k'alal nopol x'ochikix

bajel ae, la yalbey xan te smololabe. K'alal a ochik k'axel, ja' te kereme och la yich' komel yu'un te sme' stat te ach'ixe, jich a nujpun namey te mamal Mariane.

K'alal a k'axix jun ja'wil ae laj la xchapik sok te yinam teme ya sk'an swakaxike, jich yu'un te mamal Mariane la sman cha'kojt te xwakaxe. Te Marian te k'alal ya xjul ta a'tele, ya la xbajt yil te xwakaxe.

Jun k'ajk'al te mamal Marian bajt la yil te xwakaxe, lajem laj k'ojt staj. Ilin la te mamal Mariane, laj la xchon k'axel te yan swakaxe; sok te stojol xwakaxe la smantiklan sbiluk sok la yotses sp'olmal a, jich kaj stajtiklan stak'in a.

Jun k'ajk'al te mamal Marian k'ojt yula' ta sna, jtul winik te ya sna' sjaltiklanel chojak'. Jich yu'un te mamal Marian och la sk'an yil bit'il ya yich' jalel te chojak'e. Te winike och la yak' ta ilel sok bin ch'oxil ya yich' jalel. Jich yu'un te mamal Mariane nojp la yu'un te jal chojak'e, ja' yu'un och la schontiklan chojak'etik.

Te k'alal k'axix bayel ja'wil, ja' te Mariane la ya'ay stojol te ay yakal ta lejel k'inal ta lum yu'un San Antonio Bulujib. Te mamal och la sjojk'obey te mach'a jolal yu'un te lej k'inale. K'alal ju'ix yu'unik a te slejel

te k’inale, lok’ la talel te ta slumal te banti kuxinem ae, ja’ yu’un te ora ini kuxinem sok yal snich’nab ta lum yu’un San Antonio Bulujib.

Nichimal k’opetik

Jkuxlejal

Irene de Lourdes Toledo Cruz

Jo’on te kuxulon li’ ta balumilal, jokinej te chambalametik sok te’etik.

Te Jtatik ta ch’ulchan jokol yal te la yak’on ta kuxajel ta slum sk’inal.

Jokol yalik te jnan, te jtat la xch’ijtesonik, la xk’uxultayonik ta balumilal.

Spisil k’ajk’al t’ujlambil ya xk’ax ku’un. Lum bujts’an k’inal ya xk’axlan te jkuxlejale.

K’ax t’ujbil ya kil te jkuxlejal sok te balumilal, ya jk’anlan te mach’atik ay ku’un, ja’ik te la xch’ijteson.

Ch’aybon ta awo’tan jme’ jtat te banti ma’ la kich’beyex ta muk’ te ak’opik. Jich nix ch’aybon ta awo’tanik te jaytul la jlejbeyex amulik.

Jokol yal te Kajwaltik sok te jnantik ta ch’ulchan te li’ ayon ta snopel te june, ja’ik te ya skoltayonik sok ya sjokinonik ta spisil ora ta jkuxlejal.

Ta jujun k’ajk’al ya jnoplan yach’ikal bintik lek ta pasel, spisil te bintik ya jna’lan spasel tulan sk’oplal ta jkuxlejal, jich ya jnop xan a.

Jo’on ya jle spisil te bin ya jk’an ta jkuxlejal.

Spisil te mach’atik ay ku’un ya jk’an te ayuk sbujts’ yo’tanik.

Te Jtatik sok te Jnantik ta ch’ulchan spisil ora ya jk’oponlanik. Ya jk’anlambey te ya skoltayonik .

Jo’on ya jk’oponlan te Kajwaltik te ayik ta toyol.

K’alal julat

Petrona Álvarez Díaz

Julat ta jkuxlejal k’alal ay mach’a ya jk’an ya skoltayon

k’ax jtukel ayon a, ma’ jna’ bin ya jpas

k’ax bujts’an k’inal la ka’i te k’alal julate,

jajch awa’bey sbelal te jkuxlejale

ma’yuk mach’a jich ya jk’an a te bit’il ja’ate

ya jk’an te ma’yuk bin ora ya xlok’at ta jkuxlejal

teme bajate ya xlajon ta ok’el

ma’ba ya jk’an jna’ stojol te bajatixe

ja’at la ajelontesbon jkuxlejal

teme jiche ja’ lek te manchuk laj awa’bon jna’bat aba

teme yu’un nax ya amulan slakelon

ma’yuk bin ora ya jpasbat perdon

ch’aya ta awo’tan te la jk’anate

ma’yuk mach’a ya xba sk’anat jich bit’il jo’on.

Cholbil k'opetik

yu'un nopjunetik

ta Takinwits

Se terminó de imprimir en septiembre de 2015 en

Editorial Fray Bartolomé de Las Casas, A.C.

Pedro Moreno 7 Barrio Santa Lucía 29250

San Cristóbal de Las Casas, Chiapas, Méx.

Tels. 01 967 678 05 64 y 631 69 89

edfrayba@hotmail.com

www.editorialfrayba.com